

Billedet af Amerika

dansk udvandringspropaganda 1847-1911

Wagner, Michael Frederik; Christiansen, Jette; Grøndahl, Charlotte

Publication date:
2002

Document Version
Tidlig version også kaldet pre-print

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):

Wagner, M. F., Christiansen, J., & Grøndahl, C. (2002). *Billedet af Amerika: dansk udvandringspropaganda 1847-1911*. Aalborg Universitet.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Billedet af Amerika

Dansk udvandringspropaganda 1847 - 1911

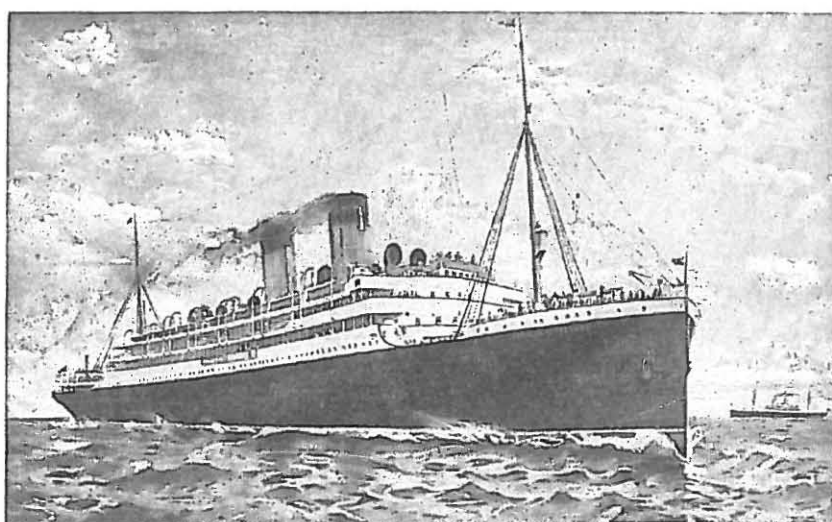
af

Michael F. Wagner, Jette Christiansen
og Charlotte Grøndahl

Canadian Pacific.

Verdens største Dampskibs- & Jernbanelinie.

C.
P.
R.

C.
P.
R.

Olaf Lassen, Generalagent.

Nyhavn 19, Kjøbenhavn K. Telf. 4158. Telegr.-Adr.: „Erie“.

Indholdsfortegnelse

	side
Forord	1
Indledning	3
Flugten til Amerika	4
Rejsen til Amerika	7
Indtrykket af Amerika	12
Afslutning	37
Litteraturliste	39

Forord

Ideen til denne lille bog om Billedet af Amerika udspringer af et studenterprojekt, som blev gennemført af Jette Christensen og Charlotte Grøndahl i foråret 2001. Som vejleder fulgte jeg processen på tættest hold. Efter endt eksamen stod det klart, at dette arbejde indholdt værdifulde sider af Danmarkshistorien, som ikke tidligere har været opdyrket. Derfor var det en oplagt ting at arbejde videre med emnet og lave en udgivelse i serien Småskrifter fra Historiestudiet ved Aalborg Universitet.

Dette skrift udspringer altså af studenterforskning, men det foreliggende resultat er et udtryk for efterfølgende intensiv arbejdsproces. Mange forskellige samarbejdspartnere har i løbet af processen ydet hvert deres vigtige bidrag til det færdige resultat.

Først og fremmest tak til Birgit Flemming Larsen og Dansk Udvandrerarkiv, som sammen med personale på Aalborg Stadsarkiv har stået bi med råd og dåd i gennem hele forløbet. Uden deres interesse og opbakning var det hele ikke blevet til så meget.

Forskningsekretær Ellen Nyrup ved Historiestudiet har stået for tilrettelæggelsen og færdiggørelsen af den endelige publikation.

Lektor Michael F. Wagner har redigeret det oprindelige projekt og bearbejdet teksten med henblik på udgivelsen.

En særlig tak til Historiestudiet ved Aalborg Universitet, som har stillet sin skriftserie til rådighed for dette formidlingsprojekt.

M.F.W.

Aalborg, 14. maj 2002

Indledning

I de 74 år mellem 1846 og 1914 forlod ca. 52 millioner europæere deres hjemlande for at opbygge en ny tilværelse i de oversøiske områder, heraf var ca. 300.000 danskere.¹ Det var ikke en jævn strøm af mennesker, der ubemærket sivede ud fra Europa til en ny tilværelse. Der var stor forskel på, hvor mange der rejste fra år til år. I Danmark begyndte befolkningen forholdsvis sent at udnytte muligheden for at slå sig ned i de oversøiske områder, i hvert fald set i forhold til udviklingen i andre europæiske lande som for eksempel Irland, Norge eller Sverige. Mellem 1820 og 1867 udvandrede der således kun 14.083 danskere, mens tallet for perioden fra 1868 til 1914 steg til 287.014. Det skal dog tilføjes, at omfanget af den danske udvandring før 1868 kun kendes sporadisk. Det var først med Udvandringsloven, der trådte i kraft i maj 1868, man herhjemme systematisk begyndte at registrere, hvem det egentlig var, der valgte at forlade Danmark for godt.²

Efter 1868 kan man registrere, at udvandringen foregik stødvis og i bølger. Bølgen nåede sit første højdepunkt i 1872/73, hvor næsten 6.000 danskere emigrerede om året, mens den i 1876/77 faldt til kun at være 1.300 pr. år. I begyndelsen af 1880'erne steg udvandringen atter kraftigt, og den nåede sit absolutte højdepunkt i 1882 med 11.400 udvandrere for igen at falde til blot 4.200 i 1885. I slutningen af 1880'erne startede så igen et nyt udvandringsboom, der kulminerede i 1891/92 med 9.700 udvandrere om året. Igen blev det fulgt af et kraftigt fald således, at under 2.000 danskere om året i slutningen af 1890'erne emigrerede. Efter århundredskiftet oplevede man et sidste udvandringsboom med 8.400 udvandrere i 1904. Et antal der efter en kort nedgang omkring 1908 steg igen i 1910 til 7.500.³

Langt størstedelen af de mennesker, der forlod Danmark, slog sig ned i USA, faktisk var det næsten 90%. Hvorfor forlod så mange mennesker Danmark, og hvorfor var der disse store udsving i emigrationsstrømmen? På hvilket informationsgrundlag traf danskere i denne periode deres beslutning om at søge lykken i USA?

Det, der interesserer os mest i det følgende, er især den 'industri' der opstod i kølvandet på udvandringen. Den var båret af enorme private og offentlige økonomiske interesser, specielt de transatlantiske rederier og de amerikanske jernbaneselskaber

¹ Hvidt (1971), s. 20 og 24.

² Hvidt (1971), s. 80.

³ Gyldendals Danmarkshistorie, bind 6 (1989), s. 85.

arbejdede i lighed med organisationer i enkeltstaterne for at øge immigrationen. Hvordan opererede disse organisationer i Danmark for at påvirke danskerne til at emigrere til USA, og hvad kunne landet tilbyde de eventyrlystne danskere?

For at give et svar på dette spørgsmål skal vi i det følgende undersøge en del af samtidens propagandamateriale og se på det tillokkende billede, der her tegnes af De forenede Stater - det image som skabes af de mange muligheders land.

Flugten til Amerika

I forsøgene på at forklare ikke kun årsagen til den massive udvandring, men også de store udsving i udvandringsstrømmen over tid, er den såkaldte push-pull teori gennemgående i den demografiske forskning. Begrebet push dækker her over en forklaring på de samfundskræfter, som skubbede folk bort fra hjemlandet; det vil fortrinsvis sige økonomiske og sociale problemer i Europa som arbejdsløshed, for lave lønninger, eller direkte hungersnød. Begrebet pull dækker på den anden side over de samfundskræfter, som tiltrak folk til de oversøiske områder, det være sig f.eks. udsigten til højere løn, gratis jord eller chancen for at finde guld.⁴

Når man beskæftiger sig med aspekter af den danske masseudvandring, er den første grundige undersøgelse foretaget af Kristian Hvidt med afhandlingen *“Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914”* fra 1971. Den må betegnes som en grundbog i dansk udvandringshistorie.

I afhandlingen har Kristian Hvidt haft teorien om push-pull faktorerne i baghovedet, men som historiker bryder han sig ikke om den forenkling, push-pull faktorerne repræsenterer, når 52 millioner individuelle menneskeskæbner jongleres rundt i diagrammer og tabeller.⁵ Han må dog erkende, at nationaløkonomer og statistikere ved hjælp af statistiske metoder har nået epokegørende resultater og fundet de centrale dele af udvandringens baggrund og årsager. Men for at nå en historisk korrekt og tilstrækkeligt varsom vurdering af emnet kan statiske metoder ikke stå alene. De skal ifølge Hvidt suppleres med en historisk undersøgelse, *“der kan bevare forståelsen for, at det kollektive fænomen trods alt er dannet af enkelttilfælde med hver sin historie”*.

Ved at lede efter de karakteristiske træk i udvandringsstrømmen afdækker man socioøkonomiske forhold, der har givet bestemte dele af den danske befolkning incitament til at udvandre altså push-faktoren. Her synes det økonomiske incitament

⁴ Hvidt (1971), s. 49.

⁵ Det følgende bygger på Hvidt (1971), hvor intet andet er anført.

at være fremtrædende, dog ændrede det sig i takt med udvandringen. I begyndelsen synes det således at have været den dårligst stillede del af befolkningen, der emigrerede, mens det siden hen snarere blev til en bevægelse for eventyrlysten ungdom.

Af Kristian Hvidts afhandling er det sidste og tredje del, der i forhold til vores undersøgelse er mest interessant. Her behandles pull-faktorerne i den oversøiske udvandring med hovedvægt på udvandringen til USA. Med udgangspunkt i den konstaterede tætte sammenhæng mellem de amerikanske konjunkturer og den europæiske udvandring undersøger Hvidt, hvordan det har kunnet lade sig gøre, at oplysninger om de amerikanske konjunkturer nåede så hurtigt frem til Europa. En del af forklaringen er den såkaldte 'personlige kontakt' over Atlanten, det vil sige den kontakt, som udvandrerne opnåede med familie og venner i hjemlandet ved at sende breve, penge og de såkaldte prepaid tickets hjem.⁶

Vigtig for den hurtige spredning af informationer var også den mere erhvervsmæssige side af sagen. Således tager Hvidt fat på behandlingen af den enorme propaganda, der skulle lokke immigranter til USA, både fra privat side, det vil især sige de transatlantiske rederier, de amerikanske jernbaner og fra offentlig side, altså institutionerne i den enkelte stat. Også udviklingen i det store netværk af udvandringsagenter, der var forbundet med rederier og jernbaneselskaber, bliver undersøgt. Hvidt gør forholdsvis meget ud af dette spørgsmål, der synes forbigået af forskningen. Han forsøger at udrede trådene i dette imponerende internationale system ved at påpege, at udvandringen ikke alene var et socialt fænomen men også et forretningsanliggende styret af enorme økonomiske interesser.

Selv om Hvidt i sin grundige gennemgang af denne side af masseudvandringen behandler den som en pull-faktor, når han i sin konklusion frem til den præcisering af push-pull teorien, at de transatlantiske rederier med deres enorme agentorganisation og centrale position faktisk var en tredje faktor nemlig som formidlere mellem push og pull. Dernæst forsøger han i sin undersøgelse at svare på, om rederiernes organisation var så effektiv, at transportsektoren i sig selv var en tredje drivkraft sideordnet med push og pull. Her kan han til gengæld ikke give noget entydigt svar. Det kan konstateres, at rederierne ved langstrakte kriser ikke var i stand til at gå imod strømmen og holde niveauet for udvandringen oppe. Udvandringsagenterne droslede deres aktiviteter ned i sådanne perioder.

⁶ For prepaid tickets i øvrigt se afsnittet 'Rejsen til Amerika'.

Milwaukee og St. Paul Jernbane.

Den eneste direkte Jernbanelinie til

Minneapolis, St. Paul

og alle andre Stæder i Wisconsin, det Nordlige
Iowa og Minnesota.

Passagerer til St. Paul og alle andre Stæder langsmed Jernbanen bør købe Billetter over Milwaukee og spare Tid og desuden spare To og en halv Dollars i Penge.

Passagerer, der ønske at gaa til nogenjombest Plads paa denne Jernbane i de ovennævnte Stater, skulde udtrykkelig forlange Billetter over Milwaukee; og, hvis de ikke kunne faae Billetter til Bestemmelsesstedet, købe Billetter til Milwaukee, og derfra igjen til Bestemmelsesstedet; dette koster ikke mere, og ved at komme

over Milwaukee,

ere Passagererne siktre paa at være paa den rette Vej og eneste direkte Route.

Særliges Omhu tages for at give Passagererne

Hygge og Bequemmelighed i Milwaukee.

C. C. Merrill, General-Agent, **A. B. Carpenter**, General-Passager-Agent.

Til gengæld var der blandt udvandringsagenterne hektisk aktivitet i opgangsperioder. Særlig i begyndelsen af perioderne, hvor agenterne på grund af den hårde konkurrence rederierne imellem, og opmuntret af høje provisioner, ikke kun deltog i kapløbet om at få fat i de udvandrere, der allerede havde besluttet sig for at rejse. De benyttede sig også decideret af hvervning af potentielle udvandrere, som endnu ikke havde besluttet sig for at forlade Danmark. På den måde argumenterer Hvidt for, at udvandringsagenterne i disse perioder faktisk udgjorde en selvstændig drivkraft, og at udvandringsstrømmen uden deres indsats ikke ville have været så stor.

Hvidts afhandling har naturligvis været udsat for kritik. Blandt andet fra Ulla Margrethe

Larsen som selv har undersøgt den danske udvandring. Hun mener ikke, at det er lykkedes for Hvidt at ordne og bearbejde data om informationsspredning og transportorganisation på en sådan måde, at disse faktorerers betydning for udvandringen kommer til at stå helt klart.⁷

De svenske forskere Hans Norman og Harald Runblom har i *Transatlantic Connections. Nordic Migration to the New World after 1800* fra 1987 undersøgt den nordiske emigration, det vil sige udvandringen fra Danmark, Sverige, Norge, Finland og Island samt emigranternes nye liv i de oversøiske områder. De mener, at motiverne til emigration bør ses i lyset af emigrationens korttidsbevægelser samt samfundsæn-

⁷ Larsen (1979), s. 37.

dringerne set over et langt tidsrum. Andre forskere, der har forsøgt at isolere de økonomiske faktorer, som ligger bag emigrationen, antager, at emigranterne var i besiddelse af total rationalitet og blev fuldstændig informeret om de forskellige alternativer, samt at der heller ikke eksisterede nogen restriktioner eller hindringer for emigration, men sådanne situationer var meget sjældne ifølge Norman og Runblom.⁸

Man må være opmærksom på, hvordan mennesker reagerer på forskellige typer af information, og hvordan de kommer i besiddelse af den. Informationernes karakter afhænger af hvilken 'opinionsmager' som er ophavsmanden samt hvilken tradition målgruppen har for at emigrere.⁹ Norman og Runblom er enige med Hvidt i, at pull-faktorerne bestod i den personlige kontakt i form af breve eller besøg fra de transatlantiske rederier samt propaganda fra blandt andet de amerikanske jernbaner, industrier og landkompagnier. Også Norman og Runblom kommer frem til, at forøgelsen af transportkapaciteten og den massive mængde af tilgængelige oplysninger var af største vigtighed for den voksende emigration. Uden denne industri ville udvandringen næppe have antaget så store proportioner.

Rejsen til Amerika

Forudsætningen for, at det overhovedet var muligt at fragte mere end 50 millioner europæere over Atlanten, var den tekniske udvikling, der skete med overgangen fra sejlskibe, som var afhængige af vind og vejr til dampskibe, der kunne gøre turen både hurtigere og billigere og regelmæssigt, hvilket muliggjorde fast rutefart.

Fra eksperimenterne med dampdrevne skibe på USA's floder i begyndelsen af 1800-tallet gik der mange år, før teknikken var så udviklet, at det var muligt for et sådant skib at krydse Atlanten. Det skete første gang i 1838, da fire skibe gjorde turen på 15 dage. Det blev startskuddet på et evindeligt kapløb mellem rederierne om at kunne sejle hurtigst til New York for at erobre så stor en andel som muligt af de millioner af emigranter, der skulle sejles over Atlanterhavet.

De transatlantiske rederier var ikke de eneste, der med deres enorme investeringer i nye passagerskibe var afhængige af en stigende strøm af emigranter for at overleve. Også de amerikanske jernbaneselskaber, der var i gang med at anlægge tusindvis af kilometer nye jernbanestrækninger, var dybt afhængige af de europæiske emigranter. For det første som arbejdskraft til selve anlæggelsen af jernbanerne, der blev bygget

⁸ Norman (1987), s. 112.

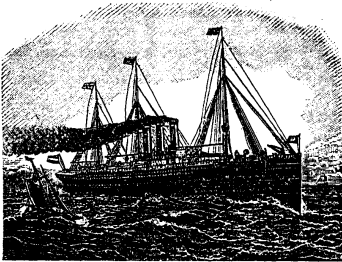
⁹ Norman (1987), s. 112-113.

Reisen over Atlanterhavet

med Dobbel-Strac-Hurtig-Dampskibene,
tilhørende
Hamborg-Amerikanische
Paketsfart-Aktie-Selskabet.

Besemt til
Gratis-Uddeling.

Sydsk Express-Dampskibsfart

imellem
Hamborg og New-York.
Atlantehavs-Reise 7 Dage.

Selskabets
Dampskibe:
Først Bismarck
Normania
Colombia
Angela Victoria
Wisland
Gellert
Suevia
Dania
Ruscia
Scandia
Rugia
Rhaetia
Bohemia
Moravia
California
Polaria
Polynesia
Australia
Gothia
Slavonia
Hungaria

Selskabets
Dampskibe:
Halle
Albion
Rhenania
Holandia
Borussia
Bavaria
Trentonia
Taurinopia
Allemania
Saxonia
Francia
Ascania
Colonia
Flindia
Croatia
Galicia
Valesia
Italia
Cheruskia
Venetia
Virginia

Laut. Meisen Baggrunden. Kopenhavn.

ud i det rene ingenting, hvorfor jernbaneselskaberne for det andet havde brug for indvandrene til at købe og opdyrke jorden langs jernbanen og sætte gang i områdets økonomi, så jernbanen kunne blive rentabel. På denne baggrund opstod det tætte samarbejde mellem de transatlantiske rederier og de amerikanske jernbaneselskaber.

De amerikanske jernbaneselskaber forsøgte på to måder at få del i transporten af den europæiske emigrantstrøm. For det første investerede de flittigt i de transatlantiske rederier. Efter 1865 er der talrige eksempler på jernbaneselskaber som foretog investeringer i eller direkte opkøbte rederier og dannede nye fælles selskaber. Det var dels for at skaffe

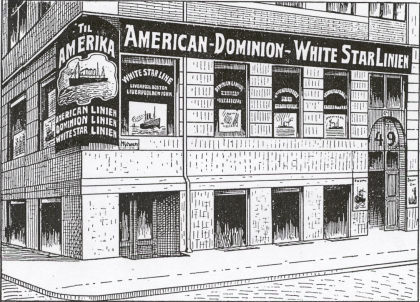
sig adgang til rederiernes imponerende salgssystem, som vi senere vender tilbage til. Dels var det for amerikanerne en måde at få del i kagen efter tidligere mislykkede forsøg på at overtage den transatlantiske emigranttransport. For det andet benyttede jernbaneselskaberne sig af en mere direkte fremgangsmåde, nemlig at udsende deres egne agenter og selv formidle propagandaen til Europa, det gjaldt især for midtvest-jernbanerne. Men også her trådte det tætte samarbejde mellem jernbaneselskaberne og de transatlantiske rederier frem. Ved hjælp af aftaler med rederierne om eneret på salget af jernbanebilletter fik jernbaneselskaberne adgang til rederiernes altdominerende salgssystem af agenter og underagenter til fordeling af deres propaganda.

Til at varetage opgaven med at skaffe passagerer til de store dampskibe begyndte rederierne i løbet af 1860'erne i de europæiske byer at ansætte agenter, der fortrinsvis blev provisionslønnede. I Danmark synes denne form for virksomhed at dukke op i årene lige efter 1865. Det var dog karakteristisk for de første agenter, at arbejdet med at skaffe kunder til de transatlantiske rederier kun var en bibeskæftigelse ved siden af det

normale arbejde som f.eks. grosserer eller tobakshandler, ligesom de tilsyneladende kun var underagenter for de større skibsmæglerfirmaer i Hamborg og Altona. Disse tidlige agenter formidlede rejser til et ret beskedent antal udvandrere. Udvandringsloven ændrede forholdene ved at opstille en række krav som agenterne skulle opfylde, før de kunne opnå autorisation. Foruden at være myndig og have en ren straffeattest skulle man have boet i Danmark de sidste 5 år samt kunne stille med en garanti på op til 10.000 rdl. for at sikre, at kontrakterne med udvandrerne blev overholdt. Desuden krævede de engelske og tyske rederier dokumentation for, at man var kvalificeret til at arbejde som agent.

Frem mod århundredskiftet blev erhvervet som udvandringsagent stadig mere formaliseret forstået på den måde, at agenten nu som regel 'kom i lære' hos en hovedagent og fik en 'uddannelse' som kontorist, bud eller fuldmægtig for så selv at blive selvstændig hovedagent, når et agentur blev ledigt. Således havde udvandringserhvervet efter århundredskiftet fået et mere bureaukratisk præg, nærmest som et rejsebureau med en fast forretningsform og et fast salgssystem uden den mere pågående hvervningsform, som man så i 1870'erne og 1880'erne. Hovedagenter var primært et fænomen, der hørte til i København, hvor de gennem årene samlede deres kontorer i og omkring Nyhavn for at være tæt på de steder, hvor pakkebådene fra købstæderne i Jylland og på Fyn og ikke mindst bådene fra Sverige lagde til. I provinsen dukkede hovedagenter op med autorisationer 1879 og 1881. De første gik til to brødre N. og C. Mouritzen i Vejle. Disse provinsagenter er svære at finde frem til. Man ved dog, at der desuden fandtes en i Århus, senere en i Esbjerg og en i Kolding. I 1868 var der således 6 hovedagenter i Danmark, et antal der i de følgende år steg og

Joachim Prahl's Dampskibsexpedition.

Nyhavn 49, Hjørnet af Toldbodgade, København.

Kun 9 Dages Rejse fra Danmark til Amerika
med
American Line, Dominion Line & White Star Line.

Passagerer befordres flere Gange i Ugen fra København, Frederikshavn og Aalborg
via

Esbjerg { **22 Times** } **Harwich**
Nordsørejse

til
New York, Boston, Philadelphia og Canada.

Billetter til Australien, Syd Afrika, Syd Amerika, Ny Zeeland og Vestindien til
 billigste Priser.

Nærmere Oplysninger, Rejsehaandbøger, Sejlister paa Forlangende franco.
Joachim Prahl, Nyhavn 49. København K. Telef. 7926.

nåede sit højdepunkt på 15 i 1880'ernes udvandringsboom. Det faldt derefter i slutningen af 1890'erne til ca. 8 for efter århundredskiftet at lægge sig på 10-12.

Økonomisk set må arbejdet som hovedagent have været et lukrativt erhverv. Med fast gage, provision for hver betalende passager samt en række mindre indtægter i forbindelse med veksling af penge og salg af uundværligt spise- og soveudstyr til udvandrerne kunne årsindtægten for en hovedagent således i 1883 nå op på ca. 12.000 - 14.000 kr., som når den sættes i forhold til håndværkerens ca. 750 kr. og højesterets-

dommerens ca. 7.000 kr. må siges at være ganske høj. Udgifterne til kontorhold og de omfattende reklameaktiviteter blev betalt af rederierne. Med hensyn til den sikkerhed som loven krævede, var der eksempler på, at agenten selv skulle stille det halve beløb i sikkerhed overfor rederiet, der på denne måde sikrede sig indbetalingen af billetindtægterne. Rederiet sørgede så til gengæld for at stille med sikkerheden overfor politiet.

Hovedagenterne havde fra deres kontorer i Nyhavn en begrænset rækkevidde. De kunne ikke personligt nå ud i provinsen og ud på landet, hvor en meget stor del af udvandrerne kom fra. Områderne lod sig heller ikke nå tilstrækkelig effektivt på anden måde som f.eks. ved hjælp af annoncering. Derfor opstod der samtidig med hovedagenterne i alle egne af landet, naturligvis koncentreret i de områder hvorfra udvandringen var størst, et omfattende netværk af såkaldte lokale underagenter, hvis indtjening udelukkende bestod af den provision, de fik for hver billet de solgte. Til gengæld fik de gratis propagandamateriale stillet til rådighed fra f.eks. et amerikansk jernbaneselskab, det emigrantkompagni der solgte jorden eller det transatlantiske rederi, som de selv repræsenterede. Materialet blev distribueret til dem gennem hovedagenterne. Underagenterne blev således et meget vigtigt led i spredningen af informationer om forholdene i de oversøiske områder.

Det giver et indtryk af, hvor udbredt systemet med underagenter var, at der ved udvandringslovens ikrafttræden i 1868 kun var 126 underagenter i provinsen. Dette antal steg dog stærkt således, at det ti år senere var på 571, men det nåede sit absolutte højdepunkt i 1886 med hele 1.053 underagenter. Derefter faldt antallet og var i sidste halvdel af 1890'erne helt nede på 300 for igen under den nye emigrationsbølge efter århundredskiftet at stige til over 700.

Netværket af underagenter var dog ikke den eneste forlængede arm, som hovedagenterne havde ud i provinsen. I den mere lyssky men meget effektive afdeling var de såkaldte yankees. Det var succesfulde hjemvendte dansk-amerikanere, der drog rundt fra hus til hus, mens de rundhåndet delte ud af deres erfaringer fra det forjættede land og fortalte om de lysende fremtidsudsigter, der lå og ventede i Amerika, selv om denne form for virksomhed stred imod udvandringsloven. Det var en kærkommen lejlighed for dansk-amerikaneren til at få en gratis rejse til at besøge venner og familie i sit hjemland og så samtidig tjene en net sum penge ved at hverve et antal udvandrere og ledsage dem tilbage til USA. Der fandtes dog også mere professionelle yankees, hvis arbejde bestod i ustandselig at rejse frem og tilbage med rejseselskaber. Dette system synes at tage sin begyndelse i 1850'erne og udviklede sig efterhånden til en omfattende forretningspræget organisation, som blev systematisk brugt af de amerikanske jernbaneselskaber og de transatlantiske rederier.

På den anden side af Atlanten i Amerika havde de transatlantiske rederier også et omfattende agentsystem til varetagelsen af salget af de såkaldte prepaid tickets, det vil sige billetter til rejsen, der blev købt og betalt af danskere bosat i Amerika, som derefter blev sendt hjem til familie og venner i Danmark. Systemet blev blandt andet i vid udstrækning benyttet af familiefædre, der rejste i forvejen til Amerika for senere, når de havde fundet passende arbejde og bolig, at sende bud efter kone og børn. Prepaid tickets blev således ganske udbredte, og i 1880'erne rejste mellem en fjerdedel og en tredjedel af alle udvandrere over på billetter, der var købt og betalt i Amerika.

Til slut bør nævnes den berømte Homestead-lov, som i maj 1862 blev vedtaget i Amerika, og hvis lige verden aldrig havde set. Loven gav enhver mand over 21 år eller familieforsørger ret til, mod et lille registreringsbeløb, at få 160 acres (65 ha) jord under den forudsætning, at det blev anvendt til landbrug. Desuden skulle den der erhvervede jorden garantere, at den ikke blev brugt til spekulation og sværge på, at han ikke andet steds besad jord. Efter at have boet på sit homestead i fem år tilhørte jorden ham kvit og frit. Det blev et stort trækplaster for emigranter fra Europa, hvor jord var meget svær at købe for de mindrebemidlede, og denne lov blev, som vi senere skal se, i stor udstrækning anvendt som lokkemad for at få gang i udvandringen.¹⁰

Kristian Hvidt konstaterer, at de transatlantiske rederier og deres organisation virkede som en formidlingsinstans mellem push og pull. Mens denne 'opdagelse' fik Kristian Hvidt til at undre sig over, hvordan informationerne om forholdene i Amerika blev spredt til selv de fjerneste afkroge af Europa, får Kristian Hvidts 'opdagelse' os til at undre os over, hvordan denne strøm af informationer så ud. Hvilke informationer fik danskerne om Amerika, og hvilket billede gav de af Amerika?

Vi antager uden at kunne bevise det, at disse informationer i høj grad spillede ind, når mange af emigranterne skulle tage deres livs store beslutning. Det er et område, hvor Kristian Hvidt ikke går så meget i detaljer, så her kunne det være interessant at få et mere nuanceret blik på dette oversete aspekt ved masseudvandringen.

Indtrykket af Amerika

Det anvendte kildemateriale beror på Det danske Udvandrerkiv i Aalborg. Vi har set bort fra udgivelser, der har form af rene gengivelser af de danske udvandringslove og De forenede Staters indvandringslove samt andre regler og udgivelser, der har karakter af små ordbøger eller parlører. Selv om disse blev udgivet af transatlantiske rederier

¹⁰ Hvidt (1971), s. 302 og Purvis (1995), s. 182.

eller agenter, så mener vi ikke denne service overfor udvandrerne kan bidrage til billedet af Amerika. Et par af propagandabrochurerne har vi set bort fra, da de ikke kan dateres og således heller ikke kan sættes ind i undersøgelsens tidsmæssige linie og perspektiv. Endelig er materialet efter 1914 ikke medtaget. Udbruddet af Den første Verdenskrig satte effektivt en stopper for udvandringen. Det resterende materiale, som hovedsagelig er fra slutningen af 1920'erne og frem, er meget begrænset. Til slut skal det nævnes, at et par brochurer blev oversat til tysk eller svensk. Disse oversættelser er naturligvis heller ikke taget med, da indholdet er identisk.

Vi står efter disse indledende forbehold tilbage med 44 propagandaskrifter fra perioden 1847 - 1911. Mest problematisk for materialets repræsentativitet er de store mængder af propagandamateriale, som uden tvivl må være gået tabt. Ser man på materialets omfang i relation til den omfattende udvandringsindustri, som fandtes i Danmark, og den stærke konkurrence indenfor dette erhverv, må man konkludere, at det er en lille del af det propagandamateriale, som fra alle sider blev øst ud over Danmark, vi her har til rådighed. Til gengæld ligger det propagandamateriale, der er bevaret, pænt fordelt over hele perioden. Derfor mener vi godt at kunne forsvare en undersøgelse af det billede af Amerika propagandaen har været med til at give danskerne. Naturligvis med et vist forbehold.

At propagandamaterialet i starten af perioden ikke er overvældende, er den lave danske udvandring taget i betragtning ikke så mærkeligt. Interessant er det dog, at der fra 1862 til og med 1867 ses en stærkt stigende aktivitet på området, selv om den danske udvandring som nævnt først tager rigtig fat fra 1868. Til gengæld ses der et stort "hul" i udgivelserne af propagandamateriale mellem 1871 og 1877. Det er et hul, som nok for størstedelens vedkommende må tilskrives lakuner i materialet i betragtning af, at den danske udvandring havde sit første højdepunkt i 1872/73.

Desuden kunne man også forvente en større aktivitet i starten af 1880'erne, når 1882 var udvandringens absolutte højdepunkt. Ligesom den ringe mængde af propagandamaterialet fra 1890'erne er det med til at understrege den store mængde af materiale, der siden hen må være gået tabt. For 1890'erne skal det dog nævnes, at den smule materiale, som vi er i besiddelse af, i det mindste falder sammen med det udvandringsboom, der fandt sted i 1891/92.

Det har desværre ikke været muligt at finde ud af, hvor store oplag de enkelte brochurer blev optrykt i. Det kunne ellers være en indikator for, hvor udbredt denne form for informationsmateriale var. Til gengæld har vi i vores undersøgelse af

materialet fundet andre signaler, der dog kan give et fingerpeg. Således fremgår det flere steder, at det er andet eller tredje oplag¹¹ og brochurerne var til gratis uddeling.¹²

Derudover har vi haft direkte gengangere, hvor brochurer med nøjagtigt samme indhold er optrykt med få års mellemrum.¹³ Her skal for en god ordens skyld gøres opmærksom på, at den slags gengangere kun er talt med i materialet én gang. Endelig har forfatterne selv gjort opmærksom på, at de har haft mange henvendelser fra udvandrere, eller at deres forrige brochurer allerede er udsolgt, og de derfor laver en opsamling.¹⁴ Den flittige producent af udvandringspropaganda M. A. Sommer har sågar påstået, at han alene i perioden januar-april 1865 afsatte ikke mindre end 60.000 eksemplarer af sine talrige småskrifter, hvilket nok må tages med et gran salt.¹⁵ Desuden synes propagandaen at have været beregnet til brug i bredere kredse, da den stort set blev optrykt i små handy formater lige til at have i hånden og dele ud af. Denne form for propaganda blev trykt i oplag på mange tusinde. Gennem det omfattende og tætte net af udvandringsagenter, underagenter og yankees, nåede den ud til selv den mindste flække i Danmark må vi formode.

Reklame eller forbrugervejledning

Det havde stor betydning for det billede, der blev givet af Amerika, om skriftet var udarbejdet udelukkende for at informere udvandrerene eller også skulle reklamere for dette eller hint. Der er egentlig kun to brochurer, som man med god samvittighed kan definere som ren forbrugeroplysning, nemlig 'Udvandringsbog for Skandinaver', fra 1852 og 'Vejviser for Udvandrere til De Forenede Stater i Nordamerika' fra 1866. Derfor er det mere relevant at opdele materialet i forskellige former for reklame, hvor reklameværdien kommer til udtryk i større eller mindre grad. Det giver en vis variation i det billede, der bliver tegnet af Amerika. Skrifterne har vi delt ind i forskellige kategorier efter ophavet og det specifikke formål. Det giver følgende tre kategorier, hvor reklameværdien er mere eller mindre udtalt:

- 1) *Generel reklame*, det vil sige anprisning eller reklame for udvandring til USA i det hele taget, og generelle rejsebeskrivelser.

¹¹ F.eks. Justesen (1867), M. A. Sommer (1867) og Marsh (1866).

¹² F.eks. Listoe (1869/70) og Hamborg-Amerikanske Paketfart Aktie-Selskab (1892).

¹³ Således er Anchor Linien, Henderson Brothers (1883/85).

¹⁴ F.eks. M.A. Sommer (1870), s. 3-4.

¹⁵ Hvidt (1971), s. 272.

- 2) *Specifik reklame*, det vil sige anprisning eller reklame for udvandring til USA, men denne gang til én eller flere bestemte stater eller settlements.
- 3) *Reel reklame*, det vil sige blikfangsreklamer, altså kommercielle reklamer som vi kender dem fra rejsebureaubranchen i dag med slagord, illustrationer og store overskrifter. Denne kategori stammer primært fra de transatlantiske rederier og jernbaneselskaberne.

Det skal påpeges, at enkelte brochurer dækker over mere end en kategori. Ved en kategorisering af det foreliggende propagandamateriale kan ca. en tredjedel betragtes som generel reklame. Kendetegnende for denne kategori er, at fremstillingen af forholdene i Amerika virker sober og er præget af faktuelle oplysninger. Ligeledes falder ca. en tredjedel af materialet i kategorien specifik reklame. Denne kategori er også præget af faktuelle oplysninger, når enkeltstaternes egne forhold bliver beskrevet, men da hensigten med reklamen samtidig er klar, bør disse beskrivelser nok tages med et vist forbehold. Materialet i denne kategori rummer også direkte angreb på konkurrerende stater. Et af de mere kuriøse eksempler på denne form for diffamation er fra Syd-Carolina, hvor et skrift langede kraftigt ud mod de nordlige stater: *"En Mængde have forladt deres Hjem i Europa for at finde en tidlig Grav i Missouri, Illinois, Iowas, Wisconsin og andre vestlige Staters nye Egne."*¹⁶

Kun 16% af materialet hører til i kategorien reel reklame. Det er som sagt skrifter, der primært stammer fra rederier og jernbaneselskaber, hvor hensigten er at gøre kraftigt opmærksom på, at netop her var det billigste, bedste, hurtigste, sikreste rederi på markedet. Her kommer den meget konkurrenceprægede situation i udvandringsindustrien rigtigt til udtryk.

Som værende udenfor kategori betragtes Gandrups 'Udvandringsbog for Skandinaver' (1852) og Marsh's 'Vejviser for Udvandrere til De Forenede Stater i Nordamerika' (1866), da vi som nævnt har defineret disse som ren forbrugervejledning. Desuden mener vi også, at Peter Justesens 'roman' fra 1867 falder udenfor enhver kategori, da det er en fortælling udelukkende om hans egne oplevelser.

Som det fremgår af nedenstående tabel kan resten af materialet nuanceres til at være en blanding af ovenstående. Analysen er foretaget på grundlag 44 brochurer. Procenter er afrundet til nærmeste hele tal.

¹⁶ Ferløv (1867), s. 8.

Generel reklame	14 skrifter = 32%
Specifik reklame	14 skrifter = 32%
Reel reklame	7 skrifter = 16%
Generel og specifik reklame	2 skrifter = 5%
Generel og reel reklame	3 skrifter = 7%
Specifik og reel reklame	1 skrift = 2%
Udenfor kategori	3 skrifter = 7%

For overskuelighedens skyld er materialet i den følgende analyse inddelt i årtier efter udgivelsesår. Endvidere skal det nævnes, at materialet udgivet før 1860 af praktiske grunde betragtes som ét årti. Det samme gør sig gældende for det materiale, der er udgivet fra 1900 til ca. 1911, selv om begge grupper reelt strækker sig over mere end ti år.

Årene 1847-1859

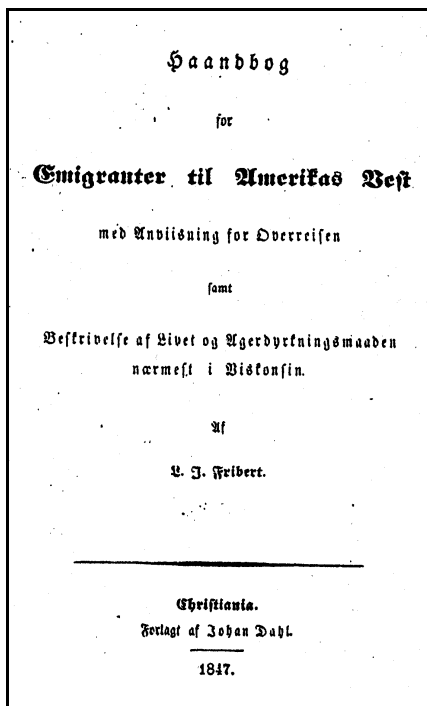
På dette tidspunkt havde udvandringen endnu ikke grebet om sig i Danmark. Det virker derfor ikke mærkeligt, at stofmængden fra denne periode tilsyneladende ikke er overvældende. Indenfor denne årrække er der fem propagandabrochurer, som strækker sig tidsmæssigt fra 1847 til 1855. To egentlige bøger hver på over hundrede sider beskriver alt fra hvem, der burde udvandre til, hvordan landmanden burde nedsætte sig i det nye land.¹⁷ De indeholder desuden et kapitel om hvilke forberedelser, man skulle gøre sig, før man rejste ud og beskrivelser af selve rejsens forløb. Resten er små pjecer. To af disse omhandler rejsen, hvor den ene reklamerer for en bestemt stat, mens den anden har et mere generelt sigte samt beskriver tre stater nærmere. De sidste er henholdsvis et 'brev' fra Rasmus Sørensen, som omhandler en specifik stat. Desuden har han skrevet en tekst, som er en anmeldelse af Friberts bog.

¹⁷ Haandbog for Emigranter til Amerika (1847) og Udvandringsbog for Skandinaver (1852).

Det er omtalt hos de fleste, hvem der burde udvandre, og hvem der ikke burde. Fribert skriver, at det især bør være unge eller mænd med flere børn og kapital.¹⁸ Fribert samt Skouboe fastslår begge to, at man skulle forvente at arbejde hårdt for at opnå lykken. I beskrivelserne af det nye land kom det til udtryk, at det især var landmænd, som havde gode muligheder. Der blev brugt megen plads på at fortælle om jordbundsforhold, hvordan man tilegnede sig jord, hvordan den skulle dyrkes osv. Rasmus Sørensen skrev i sit brev direkte, at jorddyrkning var hovedåren for alt i Wisconsin.¹⁹

Hvis man ville opnå at få egen jord, skulle man, ifølge disse skrifter, tage vest på, selv på daværende tidspunkt blev det frarådet at slå sig ned på østkysten, da den var overbefolket og jorden derfor var dyr. Den eneste, der skrev noget henvendt til håndværkeren, var Gandrup, som beskrev forholdene for alle typer håndværkere.²⁰

Ved beskrivelser af de steder, som den enkelte tekst især fandt var bedst for en skandinav, blev placeringen af lokaliteten nævnt, og klimaforholdene blev gerne tildelt en stor del af pladsen. I Rasmus Sørensens beskrivelse af Wisconsin blev klimaet beskrevet som værende behageligt og meget lig det der var i Danmark. Samtidig fik han presset ind, hvor meget naturen lignede den danske.²¹ Klimaet blev i disse skrifter, som i skrifter fra de efterfølgende årtier kraftigt betonet, fordi det ved sammenligning gjorde andre stater dårligt egnede til beboelse for skandinaver. I forbindelse med beskrivelsen af klimaforhold fulgte der hos Skouboe og Gandrup en beskrivelse af de farlige

¹⁸ L. J. Fribert (1847), s. 2.

¹⁹ Sørensen (1847), s. 10.

²⁰ Gandrup (1852), s. 37-39.

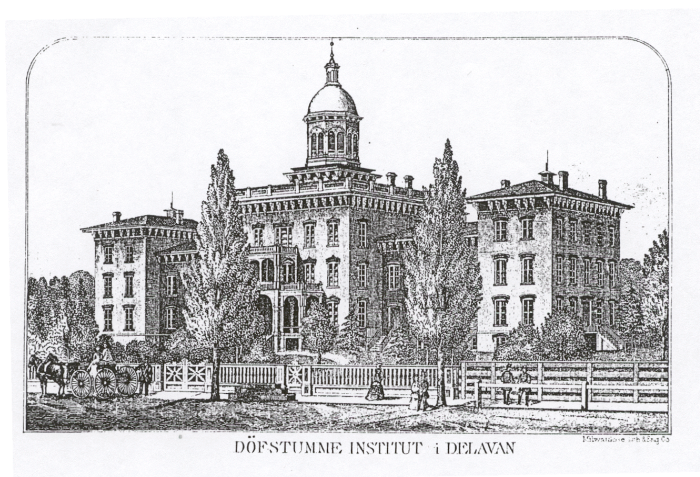
²¹ Sørensen (1847), s. 7-8.

sygdomme i området. Hos Fribert blev der også gjort en del ud af at beskrive almindelige sundhedsregler til at undgå disse sygdomme.

Derudover brugte de tre forfattere plads på at forklare, at man ikke behøvede at frygte for indianeroverfald. Dette har tilsyneladende været noget, som har afskrækket visse fra at emigrere, og det blev derfor slået fast, at man intet havde at frygte fra denne kant. Hos Fribert blev det også beskrevet, at man var i sikkerhed for tyve og voldsmænd i Wisconsin. En beskrivelse af amerikanerens karaktertræk blev der også plads til hos Skouboe og Gandrup. Det var især Wisconsin, som fik stor opmærksomhed i skrifterne. Stater som Texas og Californien fik dog også genstand for en vis beskrivelse. Kun hos en enkelt forfatter er der beskrevet et mere generelt udvalg af stater.

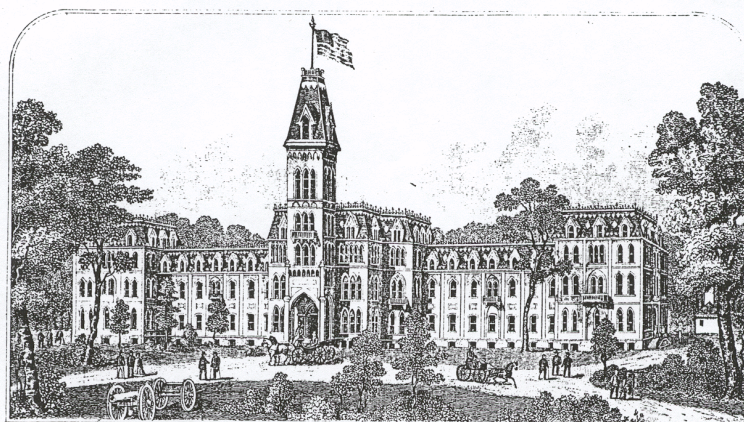
1860'erne

For dette årti er 15 brochurer tilgængelige. De fordeler sig over hele perioden, men de fleste ligger efter den amerikanske borgerkrig. I disse skrifter er noget af det, der bliver taget fat på, hvem der burde rejse, hvilket igen blev en opfordring særligt til landmændene. I disse år blev det også mere tydeligt nævnt, at der var brug for håndværkere. Desuden blev det nævnt af Rasmus Sørensen, at det især var godt at emigrere for familier, der kunne medbringe penge til at købe jord for.²²

²² Sørensen (1862), s. 15.

Eftersom tiden var under og efter borgerkrigen, kom den også til at spille en rolle i materialet. Blandt andet skrev Rasmus Sørensen i 1863, at selv om han havde opholdt sig flere år i Wisconsin, ville han på daværende tidspunkt anbefale, at man slog sig ned i Canada grundet krigen. Da krigen var overstået, blev der gjort opmærksom på, at der nu var brug for en masse nye hænder. V. J. Ferløv som var agent for staten Syd-Carolina skrev, at statens uheldige stilling skyldes krigen og ophævelsen af slaveriet, så håbet lå nu hos folket.²³ Staten havde ikke før krigen forsøgt sig med aktiv propaganda, men nu havde man brug for mange ekstra hænder.

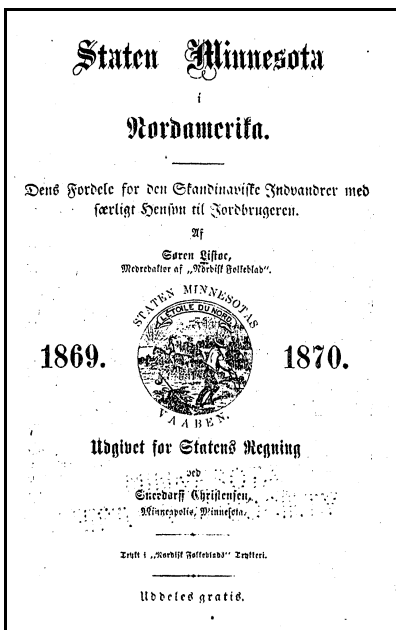

ASYL for INVALIDER af UNIONENS SOLDATER
i Milwaukee

Det blev i skrifterne også præsenteret, hvad Amerika havde at tilbyde udvandrerne mere overordnet. Set i lyset af krigen blev der hos en enkelt fortalt noget om militærvæsenet, som man ikke skulle frygte at blive indkaldt til. M. A. Sommer lavede i 1864 en decideret sammenligning af Amerika og Danmark. Han beskrev, hvor godt klimaet var for den syge, hvor godt betalt og hvor godt behandlet man blev i Amerika, og at man ikke betalte tiende. At man i Amerika blev behandlet som et "Menneske".²⁴ Derudover blev skolevæsenet, friskoler og hvordan man opnåede borgerret beskrevet. Samtidig lovede et af skrifterne, at man ville kunne skaffe jord til sine børn, når det blev nødvendigt, hvilket var meget svært i Danmark. Et af hæfterne beskrev, hvorledes der

²³ Ferløv (1867), s. 21-22.

²⁴ M. A. Sommer (1864), s. 10-11.

var fordele i at sætte penge ind i et kompagnis bankafdeling, så det var lettere at spare penge op til rejsen. Desuden ville man efter faste indskud hver måned i en vis periode modtage en præmie i form af jord.²⁵

Opdyrkning af jord, og hvordan jordbunden var beskaffen, blev også omtalt. En beskrivelse af de indbyggere, som allerede beboede en bestemt stat, blev der også foretaget hos nogle. De blev beskrevet som levende venskabeligt sammen. I skriftet af 1868 om Minnesota stod der desuden, at dette ikke syntes at være tilfældet andre steder. I Søren Listoes tekst fra 1869/70 blev det også beskrevet, at skandinaver var særdeles velkomne, og at der i forvejen var en del danskere bosat. I teksten fra 1869/70 om Minnesota nævnes Homestead-loven som en vigtig lov for udvandrene. De stater, der især

blev reklameret for i denne periode, var Minnesota og Syd-Carolina.

Et lidt anderledes skrift er 'En dansk mands hændelser i Californien' fra 1867. Den er skrevet som en roman og har øjensynlig været populær, da dette var andet oplag. Den er skrevet af Peter Justesen og handler om hans oplevelser i Californien, mens han gravede efter guld.²⁶ Det er en fortælling om guldgraverlivet i en amerikansk mineby med malende beskrivelser af forskellige oplevelser og eventyr. Peter Justesen fortæller om en hængning han har overværet og om et møde, han næsten havde med en flok indianere. Peter Justesen giver et kulørt og eventyrligt billede af forholdene i Amerika, hvor en ung eventyrlysten mand kunne gøre sin lykke og finde guld. Det skal siges, at han ikke lægger skjul på, at guldgraverlivet var hårdt og farligt og uden den store gevinst. Hvor udbredt denne bog har været er uklart, men det står anført, at dette var andet oplag, hvilket må indikere en vis efterspørgsel.

²⁵ The American Aid and Homestead Company (1866), s. 7.

²⁶ Peter Justesen, En dansk Mands Hændelser i Californien og en sandfærdig Beskrivelse af hans toaarige Ophold i Minerne (1867).

Et andet usædvanligt skrift hedder ‘Den Store Jernvei tværs over Nordamerika’ (1868), den er skrevet af J. C. Tuxen i samråd med folkeoplysningens fremme. Den følger i sporet på den store jernbane, der var planlagt til at skulle gå fra kyst til kyst. Tuxen beskriver de vestlige territorier, den ville komme til at gå igennem. Der var en nøje beskrivelse af prærien og dens dyreliv. Det meste af skriftet omhandler dog indianernes liv, deres kamp for overlevelse og muligheder for at beholde deres territorier. Derudover fortælles også om kampen mod de hvide samt de forhandlinger, der fandt sted på denne tid. Skriftet er i øvrigt rigt illustreret med billeder af indianere.

Udover de skrifter, der beskrev selve landet, er der også en del, der omhandlede rejsen derover og de forberedelser, man måtte foretage, før man rejste. Blandt andet burde man lære sig sproget på forhånd. Nogle af skrifterne anbefaler, hvilken rute man burde tage og hvilket rederi, man burde rejse over med.

1870'erne

For dette årti er der 9 hæfter tilgængelige. I materialet er der dog et hul mellem årene 1871 og 1877. Staterne, der bliver beskrevet, er Omaha, Nebraska, Kansas, Wisconsin og Texas. Hæfterne er af vidt forskelligt sidetalsmæssigt omfang. Nogle er meget detaljerede på visse områder og knap så dækkende på andre. Endnu engang er det landmænd og håndværkere, der bliver opfordret til at udvandre. Derfor bliver beskrivelsen af jordbunden, dyrkningen af jorden, hvordan man køber den osv. igen en vigtig del af oplysningerne. Omtale af Homestead-loven var efterhånden blevet et

fast indslag i disse anprisninger. Dog bliver der hos Sophus Listoe opfordret til, at også læger og gerne præster slutter sig til udvandringsstrømmen.²⁷

Før var det agenter engageret af en enkeltstat til at reklamere for denne, der skrev disse hæfter, nu kommer materialet også fra The Union Pacific Jernbane Compagni. Jernbaneselskabet giver en masse oplysninger om fordelene ved deres jord, hvorledes man køber jorden samt priserne. I nogle af de andre hæfter er der gjort brug af tabeller, som for eksempel viser høstudbyttet for et bestemt år.

Der blev efterhånden lagt vægt på at fortælle om skolesystemet samt eventuelt noget om velgørende institutioner. Arbejdsforholdene og lønnen blev også omtalt. Sophus Listoe beskrev forskelle i løn mellem Danmark og Amerika, samt hvor hurtigt man kunne blive ejer af sin egen jord derovre i modsætning til hjemme.²⁸

I et par af hæfterne bliver der også gjort opmærksom på, at der i forvejen befandt sig en del danskere i blandt andet Wisconsin samt, at der var en koloni i San Antonio, Texas, som klarede sig godt. Der fremkom en del rejsebeskrivelser i dette årti som udelukkende beskriver den enkelte stat, mens et par andre kun beskæftiger sig med selve rejsen. Et hæfte omhandler anbefalinger fra State Linien, det består af beskrivelser af skibene sat op med rosende udtalelser fra tre dagblade samt passagerbeskrivelser.

I to af disse rejsebeskrivelser kom et vist forbehold til udtryk hos forfatterne som skrev, at man skulle være opmærksom på Amerikas skyggesider. Man burde undgå arbejdskontorerne så vidt muligt, og heller ikke gå for mange ærinder til folk i Amerika. Georg B. Hesse skrev, at man ikke burde udvandre, medmindre man var helt sikker på, at landet, man tog til, kunne tilbyde mere end det sted, man forlod. Kun hårdt arbejde ville bringe en frem.²⁹

1880'erne

For dette årti er der otte hæfter, som fordeler sig jævnt over perioden. Materialet er især præget af rederierne og beskriver forholdene under selve rejsen. Det materiale, der beskriver forholdene i de enkelte stater, stammer fra kompagnier og jernbaneselskaber, der ønskede at sælge jord til nybyggerne. Et hæfte af Johannes Ditten beskriver rejsen og gør derefter mere generelt noget ud af forholdene i Amerika.

²⁷ Listoe (1870), s. 20-22.

²⁸ Listoe (1870), s. 12-14.

²⁹ Hesse (1871), s. 3-4.

Den ene af de agenter, der giver gode råd før rejsen, er H. N. Friis. Han beskriver hele forretningsgangen samt, hvad det ville være en god ide at gøre, når man ankom til Amerika. Det var især godt, hvis man kunne bo et stykke tid hos en amerikaner og lære sig sproget.³⁰

I et andet hæfte, udgivet af Anchor Linien, bliver der gengivet breve fra passagerer, som rederiet har befordret i perioden 1879-1885. Alle disse breve har kun rosende ord tilovers i deres beskrivelse af sejlturen derover. De fokuserer især på forholdene omkring maden, lægetilsynet og bekvemmeligheden ombord. Hos den Hamborg-Amerikanske-PakETFart-Aktie-Selskab er der udgivet et hæfte med beskrivelse af deres skibe. Hæftet rummer en række gode råd om, hvad der er smartest at gøre, når man er ankommet. Her gives en generel beskrivelse af 11 stater, mens de to enkeltstater Californien og Texas bliver beskrevet individuelt.

1890'erne

For denne periode er kun to hæfter fra 1891 og 1892 tilgængelige. Hæftet fra 1891 er skrevet af H. N. Friis, han giver en beskrivelse af forholdene under selve rejsen og kommer dertil med gode råd. Der står hvilken dampskibslinie man bør benytte til overfarten og hvad man stiller op ved ankomsten til Amerika. Derudover forklares det, hvordan man bliver amerikansk statsborger.

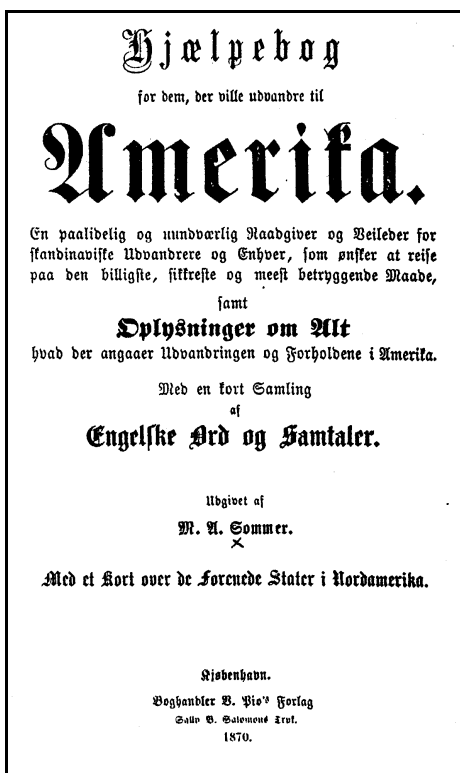
Hæftet for 1892 er en reklame fra det Hamborg-Amerikanske-PakETFart-Aktie-Selskab med en fyldig beskrivelse af forholdene ombord, billetpriser og tilladt bagagemængde. Her er også et uddrag af den amerikanske indvandrerlov og en generel beskrivelse af Nordamerika. Derudover fulgte en beskrivelse af 12 staters indbyggertal, areal og geografi, især nyttigt at vide for skandinaver, samt en lille engelsk parlør.

Årene 1900-1911

For dette årti er der 5 hæfter jævnt fordelt over alle årene. Det ene af disse er udsendt af Rock Island-Frisco banen, der råder folk til at lade være med at rejse, hvis man er fattig og ikke har sit gode helbred og lidt kapital. Samtidig er rådet også, at man skal søge mod vest, især sydvest.³¹ Burlington Route gør opmærksom på, at der især var brug for mænd.

³⁰ Friis (1883), s. 4.

³¹ Rock Island-Frisco Jernbanelinierne (1907), s. 2.

I beskrivelser af et bestemt område bliver der blandt andet gjort noget ud af at fortælle om skoler og kirker. Soo-Linien havde, som et særligt gode i deres område, udlovet gratis jord langs med jernbanen.³² Rock Island-linien beskæftiger sig med fire stater. Her er det tre 'nye' stater, hvis succeshistorie bliver fortalt. Der bliver gjort meget ud af at fortælle om især Kansas' befolkning samt statens lovgivning. Oklahoma berømmes for sin store frugtbarhed. I Texas er det klimaet, der fremhæves som vigtigt for landbrugere. Desuden er der en beskrivelse af kvægbruget med blandt andet en beskrivelse af en storfarmers succes.³³ Burlington Route, som skrev om manglen på mænd, gjorde opmærksom på, at det især var landbrugsarbejdere samt fabriksarbejdere, der var brug for. Lønnen for dette arbejde blev betegnet som god.³⁴

En lidt anderledes ting er opfordringen til udvandring fra den danske evangelisk-lutherske kirke, der opfordrer til, at man slutter sig til menigheder i Amerika.³⁵ Det sidste hæfte med propagandamateriale må betegnes som en rejsehåndbog. Det er udgivet af Anchor Line i ca. 1911. Til trods for prædikatet bliver det meste af pladsen brugt til at reklamere for rederiet samt beskrivelser af de gode forhold ombord på rederiets skibe. Til overmål er hæftet rigt

³² Soo-Line Minneapolis (1900), spalte 9-10.

³³ Rock Island-Frisco Jernbanelinierne (1907), s. 2.

³⁴ Burlington Route (1906), spalte 10-11.

³⁵ Vejledning for Udvandrere til Amerika, Udgivet af *Den Forenede Danske Evangelisk-Lutherske Kirke i Amerika*, trykt hos Jacob Zeuners Bogtrykkeri, Aarhus, 1909, (3)

illustreret med en masse iøjnefaldende fotos. Som særlig service for passagererne indeholder hæftet dog også til sidst en lille 'tolk' og den amerikanske indvandringslov.

Det politiske budskab

Rasmus Sørensen var nationalistisk politiker og måske ikke den typiske forfatter af udvandringspropaganda. Omkring 1840 var han blevet interesseret i den fremvoksende nationalliberale politiske bevægelse. I 1842 stiftede han sammen med J. A. Hansen og Orla Lehmann bladet 'Almuevennen', men han trådte allerede i 1843 ud af redaktionen. Han påtog sig især at kæmpe for lejehusmændenes vilkår. Derudover var han en stor fortaler for videregående uddannelse af almuens unge. Selv var han som lærer foregangsmand med en stærk overbevisning om denne gernings samfundsmæssige betydning. I 1845 indbød Sørensen til dannelsen af en forening, som skulle virke for udstykning af herregårde og store landejendomme til små landmænd. Derudover underskrev han mange petitioner til stænder og konge med anmodning om afløsning af fæste og hoveri og almen værnepligt.

Rasmus Sørensen kom efterhånden til at stå afvisende overfor den nationalliberale bevægelse. Han advarede på Casinomødet (11/3 1848) direkte mod de nationalistiske strømninger. Samtidig var han blevet interesseret i Amerika og mulighederne, der tilbød sig her. Han udvandrede selv i 1852 til Wisconsin, men han besøgte senere Danmark et par gange og døde under et sådant besøg i 1865 i København.³⁶

Rasmus Sørensen fungerede desuden selv som rejseleder for andre udvandrere og skrev en del om udvandring. Vi har fire af disse hæfter, som er skrevet i årene 1847, 1855, 1862 og 1863, de drejer sig stort set kun om Wisconsin. Han henvendte sig især til arbejderen, landmanden og håndværkeren. Det første skrift fra 1847 er en positiv anmeldelse af Friberts 'Haandbog for Emigranter', som giver et grundigt referat af den del af bogen, der omhandler hvem der burde eller ikke burde udvandre. Han gør opmærksom på, at skriftet er henvendt til landalmuen især husmændene, hvis forhold han beskrev som værende gode på daværende tidspunkt, men hvad ville der ske, når deres børn skulle giftes? De ville få meget svært ved at kunne holde en gård eller et hus, og når det var svært for bondestandens børn at få fod under eget bord, ville det være endnu sværere for husmændenes børn.³⁷

Sørensens opmærksomhed på lejehusmændenes vilkår fornægtede sig ikke, netop husmænd kunne forbedre deres kår betragteligt ved udvandring. Denne holdning til

³⁶ Dansk Biografisk Leksikon, bind 14 (1983), s. 334-335.

³⁷ Sørensen (1847), s. 14-15.

hvem der burde udvandre viser sig igen i de tre andre skrifter, hvor han slog på de gode muligheder for landmænd. I stadig stigende grad var der også brug for håndværkere og arbejdere. I skriftet fra 1862 gjorde han opmærksom på, at udvandring på grund af borgerkrigen især var gunstigt for familier med nok penge til at købe jord for.

Budskabet i Rasmus Sørensen's fire skrifter har visse ting til fælles. En udvikling ses samtidig ved, at han i sin første tekst kommenterede Friberts bog, mens han selv blev en autoritet på området, efter han udvandrede til Wisconsin. Der skete også en ændring i opfattelsen af hvilket sted man burde udvandre til som reaktion på borgerkrigen i starten af 1860'erne.

Mest interessant ved den første tekst er de sider af Friberts bog, Sørensen trak frem og kommenterede. Det var aktuelle spørgsmål, som han selv var engageret i. Der blev lagt vægt på oplysninger om, at man ikke betalte tiende, om det ligeværdige forhold mellem husbond og tyende, og hvor højt oplysning og lærdom blev værdsat i Amerika. Alt det satte han i forhold til Danmark.³⁸

Rasmus Sørensen's agitation for lærdom og undervisning fornægtede sig ikke. Hvis det ikke var muligt at få gennemført en videregående uddannelse for almuens unge i Danmark, blev det til gengæld fremhævet som en af de tillokkende muligheder i Amerika. Også i senere beskrivelser af staten Wisconsin og Canada var uddannelse et forhold, der blev brugt plads på. Da de mange nordmænd, der hidtil var udvandret, klarede sig godt, påstod han, at danskere ville kunne klare sig ligeså godt på grund af deres større kendskab til landbrug og kvæghold.³⁹

Begrebet fædrelandskærlighed var et spørgsmål, han brugte en del plads på i teksten fra 1847. Sørensen skelnede mellem to former for fædrelandskærlighed. For det første blev fædrelandet forstået som den plet jord, hvor man var født og opvokset, huset og byen og forvalterkontoret eller amtsstuen, hvor man betalte skat. Det var det døde arvegods, der blev efterladt af forældrene og derfor bandt arvingerne til at vogte over det. Bindningen galdt kun for dem, der fik disse ting i besiddelse gennem arven, mens de besiddelsløse, som intet fik, ville opfatte sig som tyende og fremmede i deres eget land. De måtte vandre ud i verden og skabe sig et hjem et andet sted, som man gjorde i oldtiden.

Den anden form for fædrelandskærlighed, som var den sande, havde intet med materielle ting at gøre, indholdet var kærligheden til nationen, modersmålet,

³⁸ Sørensen (1847), s. 6-9.

³⁹ Sørensen (1847), s. 14.

trobekendelsen, osv. Særlig vigtig var ifølge Sørensen kærligheden til medmenneskene. Derfor var det vigtigt, at man udvandrede, når man ikke længere kunne finde en levevej i hjemlandet. Blev man hjemme, var man kun til besvær. Drog man bort, ville man i stedet kunne finde et nyt hjem, hvor det åndelige indhold af fædrelandskærligheden kunne omplantes. Man var ikke nødt til for altid at forblive i sit hjemland, før man kunne tale om sand fædrelandskærlighed.⁴⁰

Denne udlægning af den sande fædrelandskærlighed stemmer overens med Sørensens modvilje mod de nationalliberale. Den er en advarsel imod at lade sig narre af falske løfter og forloren fædrelandskærlighed til ikke at søge efter lykken og et bedre liv, selv hvis det betød, at man måtte rejse til udlandet. I 1862 kom han igen ind på, at befolkningen alt for let lod sig narre af falsk fædrelandsfølelse til at blive i landet, skønt de burde forlade det for deres egen skyld. Dette skrift beskrev Danmark og Amerika metaforisk som to skibe. Danmark var det overfyldte med en udsugende overklasse, som ragede til sig, mens lagrene tømtes mere og mere. Løsningen på dette problem var udvandring. Desværre var der udsigt til en ny krig med Tyskland, og de regerende politikere lovede, at forholdene ville blive bedre efter den var overstået: ”Og det troede saa ogsaa Arbeidsfolket”.⁴¹

Rasmus Sørensen brugte i de to skrifter fra 1847 og 1862 megen plads på et opgør med levevilkårene i fædrelandet, og spillede på bekymringen for de kommende generationers fremtidsmuligheder i Danmark. At hans egen søn allerede før 1847 var rejst over, og at han selv fulgte efter i 1852, gav indtryk af, at her var en mand, som vitterlig troede på de store muligheder i det nye land. De to skrifter fra 1855 og 1863 rummer hans egne beskrivelser af forholdene i Amerika. Beskrivelsen af Wisconsins natur i 1855, som han sammenlignede med den danske natur, kunne være et forsøg på at gøre staten mere ‘hjemlig’.⁴² Han beskrev også en dansk koloni, han havde besøgt, hvor godt det var gået dem, efter de var rejst over på foranledning af hans tidligere breve hjem. Disse mennesker, som ved ankomsten havde været fattige, var nu blevet driftige selvejere. Endnu et bevis for, at i Amerika lå der en lys fremtid for ens børn og en selv. Her kunne selv den fattige blive om ikke rig så dog betydeligt bedre stillet end derhjemme. Hvis man drog af sted, ville man heller ikke komme til at stå alene i det nye land, der var allerede mange danskere bosat i staten. Allerede i 1847 kunne han

⁴⁰ Sørensen (1847), s. 2-3.

⁴¹ Sørensen (1862), s.10.

⁴² Sørensen (1855), s. 7-8.

fortælle, at der var mange nordmænd derovre, der ville tage i mod de nyankomne med åbne arme.⁴³

Borgerkrigen fik ham i 1863 til at pege på Canada som et bedre sted end Wisconsin at drage til, da der ikke var krigshandlinger her. Samtidig dementerede han rygter om kidnapning af unge mænd til hæren, når de ankom til Amerika. Til grund for hans favorisering af Canada kunne også ligge, at ingen vidste, hvor længe borgerkrigen ville trække ud eller hvad den endte med. Danmark var selv på vej ind i en krig, hvorfor dog emigrere fra et land på vej i krig til et land, der allerede befandt sig i krig?

Staten Wisconsin beskrives indgående af Rasmus Sørensen. Han bruger samtidig i to af skrifterne megen plads på at kritisere forholdene i Danmark. Løsningen på elendigheden ligger lige for: Udvandring til Amerika. Det samfundskritiske perspektiv gør ham meget anderledes end de fleste senere forfattere, vi har beskæftiget os med. De nøjes med at beskrive forholdene i Amerika temmelig nøjternt og ikke andet.

Ophav

Bag en mindre del af udvandringspropagandaen stod der som i Rasmus Sørensens tilfælde egentlige politiske skribenter. Det gælder for den omtalte skribent L. J. Friberg, som Rasmus Sørensen refererede til i 1847. Friberg var kancelliråd, redaktør og udgiver af bladet 'Dagen'. Han rejste fra København til Wisconsin og tog ophold hos udvandrede nordmænd, hvor han boede og arbejdede som landmand i to år. Sådan lærte han forholdene i Amerika at kende og erfarede, hvor godt det gik for nybyggerne. Med denne viden i bagagen rejste han i sommeren 1846 til Norge for at bosætte sig og skrev derefter sin bog.⁴⁴

En anden interessant og meget flittig udvandringsskribent er Mogens Abraham Sommer, der af Hvidt betegnes som en slags efterfølger til Rasmus Sørensen. Han blev i 1853 lærer på Haderslev Katedralskole. Han var stærkt religiøs og engagerede sig i forskellige kirkelige kredse, hvor han blev kendt for sin fanatisme. Det kom i 1856 til et brud med præsterne, hvorefter han blev omvandrende prædikant og taler. I 1857 blev det ham definitivt forbudt at tale i kirken. I 1861 rejste M. A. Sommer første gang til USA. En tur som han senere tog talrige gange blandt andet som leder for rejseselskaber. Han var også i mere end 14 år bosat i Midwest-staterne, men etablerede sig i 1864 som udvandringsagent i København. Han holdt hundredvis af møder i København og Jylland, hvor han kunne forene det at kapre kunder til sin udvandringsforretning med

⁴³ Sørensen (1847), s. 15.

⁴⁴ Sørensen (1847), s. 3-4.

ligeligt at tjene Gud og pleje sin politiske karriere. M. A. Sommer blev således kendt for at være en lidenskabelig, ja næsten fanatisk prædikant med meget skarpe og uforsonlige meninger. Hans skrift og tale var præget af grove proportionsforvrængninger og ført i et pøbelagtigt sprog. Men han var også en velbegavet mand med en meget stor forståelse for datidens alvorlige sociale problemer.⁴⁵

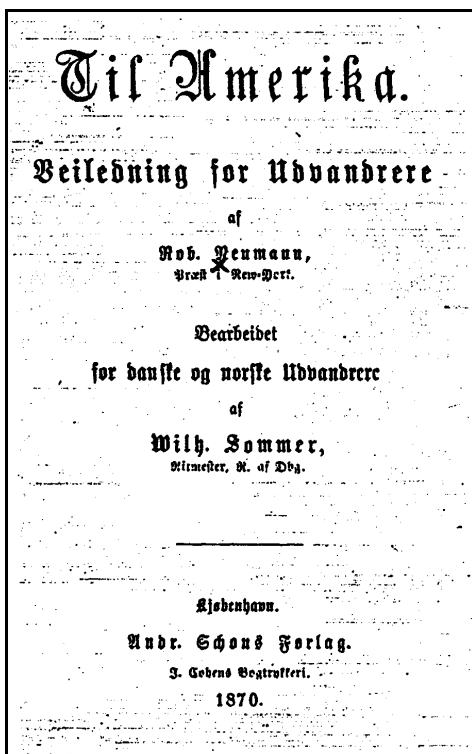
Gennem en kort tid i Internationale lærte M. A. Sommer en anden politisk skribent Louis Pio at kende. Bekendtskabet kan meget vel have inspireret Pio til det socialistiske kolonisationsprojekt, der var baggrunden for, at han i 1877 skrev om Kansas. Louis Pio var sammen med blandt andet Povl Geleff leder af Internationale, den første egentlige socialistiske forening i Danmark, som blev oprettet i 1871 for at bekæmpe den sociale nød, arbejdsløsheden og de lave lønninger. Det førte til uro, omfattende strejker og sammenstød med politiet ved slaget på Fælleden i maj 1872. I marts 1876 udspandt de første planer om en organiseret socialistisk masseemigration. Planerne blev først taget op for alvor igen i 1877. Geleff havde i mellemtiden været i Kansas for at undersøge mulighederne for en koloni. Planerne forpurrede dog i sidste øjeblik den 23. marts 1877, da Pio og Geleff efter hemmelige forhandlinger med politiet i stilhed udvandrede med en sum penge i hånden. På den oprindelige udvandringsdato den 6. april 1877 var der faktisk 18 modige socialister, der forlod Danmark. Pio sluttede sig til dem og sammen forsøgte de at grundlægge en koloni i Kansas. Det mislykkedes og Pio fik senere et broget liv i USA.

Det er karakteristisk for ophavssituationen til udvandringslitteraturen fra årene 1847-1859, at skribenterne bortset fra E. Skouboe ikke direkte var beskæftiget i udvandringsindustrien som agenter eller lignende.⁴⁶ De skrev om erfaringer på baggrund af egne oplevelser fra udvandringen og opholdet i Amerika. Formålet var at informere landsmænd, der gik i udvandringstanker om mulighederne og betingelserne, så de bedre kunne vurdere forholdene og indrette sig på den nye tilværelse i USA.

Til gengæld er udvandringsindustrien rigt repræsenteret i materialet fra 1860'erne både med private og offentlige bidrag. At de først optræder på dette tidspunkt, er ikke overraskende, da udvandringen fra Danmark før dette årti var meget begrænset. Blandt de private er det værd at nævne ritmester og udvandringsagent Wilhelm Sommer. Han havde deltaget i et forsøg på at oprette en transatlantisk sejlroute mellem København og New York i 1866. Forsøget mislykkedes, det blev kun til én tur over Atlanten. En tur der blev kendt som den såkaldte 'Ottawa-affære'. Dampskibet Ottawa sejlede til New

⁴⁵ Hvidt (1971), s. 275-276; Dansk Biografisk Leksikon, bind 13 (1983), s. 547-548.

⁴⁶ Det har dog ikke været mulig helt præcist at fastslå Th. Gandrups stilling.

York med 101 danske og 300 svenske og norske emigranter ombord. De var på forhånd lovet arbejde eller homesteads i frugtbare egne af Texas, men ved ankomsten ville ingen kendes ved immigranterne. Det amerikanske selskab og rederiet Skandinavisk-Amerikansk Lloyd, der i øvrigt ikke havde betalt for skibet, stod bag projektet, men havde ikke penge til at fuldføre opgaven.

W. Sommer var en af de rejseledere, der forsøgte at hjælpe immigranterne. Efter den oplevelse udgav han i 1866-67 en række pjecer, der stærkt opfordrede til en lovgivning på området for at beskytte naive landboere og købstadsfolk mod bondefangeri. Han gjorde sig til talsmand for indgreb i hvervningen af udvandrere og rejste med støtte fra Justitsministeriet i foråret 1868 rundt på Sjælland og holdt offentlige foredrag

om udvandring. Da udvandringsloven blev vedtaget i maj 1868, blev han en ivrig beskytter af de professionelle udvandringsagenters monopol på hvervning af udvandrere og klagede således til Københavns politidirektør over, at Pio propaganderede i forbindelse med det socialistiske udvandringsprojekt.

Kildematerialet fra 1860'erne indeholder interessant nok en pjeces fra det amerikanske selskab 'The American Emigrant Aid and Homestead Company', der stod bag 'Ottawa-affæren'. Det var en af de utallige organisationer, der som nævnt opstod i kølvandet på masseemigrationen med det formål at sælge jord til immigranterne. Kompagniet var det første af den slags selskaber, der satsede på forretninger i Danmark.

Fra offentligt hold dukkede repræsentanter fra ekspansive enkeltstater som Syd-Carolina sammen med andre emigrationsfremmende institutioner op på begge sider af

Atlanten. Der er propaganda fra De Forenede Staters konsul i Altona og fra en J. C. Tuxen, der angiveligt var tilknyttet 'Udvalget for Folkeoplysningens Fremme'.

I 1870'erne gør amerikanske jernbaneinteresser sig for første gang gældende med Union Pacific jernbanen. I 1870'erne ses også en pæn blanding af materiale dels fra repræsentanter for enkeltstater, dels fra den private udvandringsindustri. Til gengæld aftager de skrifter, hvor forfatteren videregiver sine egne oplevelser og erfaringer, for med Johannes Ditten i 1880 helt at ophøre. Også materiale udgivet af udvandringsagenter aftager. Jernbaneselskaberne og de transatlantiske rederier overtog hele scenen. Det falder i tråd med udviklingen i udvandringsbranchen. Branchen fik ved århundredskiftet et stadig mere bureaukratisk præg, og lignede til slut et rejsebureau med faste forretningsprocedurer og et fast organiseret salgssystem. Jernbaneselskaberne og de transatlantiske rederier centraliserede efterhånden udarbejdelsen af reklamemateriale, og lagde vægt på at stå som udgiver. Propagandaen antager med denne ændring i ophavsforholdene et mere reklameagtigt præg med beskrivelser af forholdene ombord på skibene, diverse anbefalinger og skamros. Dermed forsvinder udvandringsagentens erfaringer og oplevelser fra propagandaen. Faktuelle oplysninger om de oversøiske områders klima, jordbundsforhold osv., som før synes naturlige i en pjece, bliver skubbet i baggrunden for til sidst at forsvinde helt.

Endvidere skal nævnes, at man først til sidst i perioden nærmere bestemt i 1909 hører fra kirkelige organisationer. Det kan undre, da den religiøse udvandring startede fra Danmark allerede i 1852 med de første danske mormontransporter. Desuden var der længe før 1909 allerede tusindvis af danskere og dermed masser af menigheder bosat i USA. Dette kan dog hænge sammen med materialets manglende repræsentativitet.

Til slut bør det fremhæves, at det er karakteristisk, at næsten alt propagandamaterialet blev trykt i Danmark. Det må betragtes som en praktisk foranstaltning, som ikke betyder, at materialet er blevet skrevet i Danmark. Således er propagandaen fra rederierne, jernbaneselskaberne, enkelte stater og andre amerikanske selskaber med stor sandsynlighed blevet skrevet i Amerika for derefter at blive oversat. Omvendt kan materialet, der ses fra rederiernes agenter i Danmark, godt være blevet skrevet af agenterne selv, især hvis de selv som tidligere udvandrere har oplevet forholdene i Amerika. Det er dog nærliggende at tro, at rederiet har skullet godkende publikationen, inden den kunne trykkes.

Målgruppe

Som det fremgik ved gennemgangen af propagandamaterialet, skete der ikke store ændringer i målgruppen, som i hele perioden primært henvendte sig til landmænd og

håndværkere. Det fremgår dels af de enkelte forfatters anbefalinger af, hvem der var bedst skikket til at udvandre, dels af vægtningen i informationer, hvor forhold som klimaet, jordbundsforhold, dyrkningsmetoder, der er af stor betydning for landmænd, dækkes intensivt. Et andet fællestræk er forsøget på at appellere til den fattige del af den danske befolkning med udførlige beskrivelser af de gunstige muligheder i Amerika for at få arbejde til en højere løn eller erhverve sin egen jord. Muligheder som stort set ikke eksisterede for denne del af befolkningen i Danmark.

Endelig er det mænd - helst unge mænd - man interesserede sig for at få i tale. Borgerkrigen havde efterladt et stort genopbygningsarbejde til amerikanerne. Sammen med ophævelsen af slaveriet, industriens fremgang og ikke mindst jernbanernes ekspansion og behovet for opdyrkning af de enorme ubeboede vidder gav det Amerika et uudtømmeligt behov for arbejdskraft. Efter borgerkrigens afslutning var der brug for mange nye hænder til genopbygningen. En vigtig ting, der bliver gjort opmærksom på igen og igen, var at man ikke skulle frygte at blive indkaldt til militærtjeneste, da man skulle være statsborger, før det skete. Man kunne dog melde sig frivilligt, hvis det var soldaterlivet, man ønskede.⁴⁷ Kampagnen for at skaffe nye emigranter til landet blev intensiveret, hvad man sporer på den voksende mængde af tekster fra dette årti.

Det er et meget positivt billede af Amerika som et land med store potentialer teksterne giver. Man får et levende indtryk af de mange muligheder her er, når man læser materialet. Der er dog et enkelt skrift, som klart skiller sig ud i den henseende. Det omhandler staten Syd-Carolina.⁴⁸ Her bliver der selvfølgelig også blev gjort opmærksom på alle de gode ting som findes i staten bl.a. skoler, landbrugsjord, klima osv. Men samtidig bliver der heller ikke lagt skjul på, at staten i øjeblikket ikke står særlig godt på grund af krigen. Skulle staten rejse sig igen, er der brug for nye folk. Dette budskab er atypisk i forhold til resten teksterne, som bagatelliserer krigen og ikke indrømmer, at den har sat staten tilbage.

I 1870'erne ses en opfordring til læger og præster om også at slutte sig til udvandringsstrømmen.⁴⁹ Måske var den et resultat af, at en del danskere efterhånden havde bosat sig i Amerika savnede dansk lægehjælp og åndelig vejledning. Det var dog ikke et entydigt signal i udvandringspropagandaen. Johannes Ditten gjorde i 1880 opmærksom på, at selv om man havde en uddannelse og endda var læge, kunne det

⁴⁷ Møller (1865), s. 7-8.

⁴⁸ Ferløv, Syd-Carolina, Et hjem for den driftige udvandrers (1867).

⁴⁹ Listoe (1870), s. 20-22.

være svært at finde arbejde i Amerika, hvor det mest var hændernes kraft, der var brug for.⁵⁰

I 1880'erne og 1890'erne handler hovedparten af propagandamaterialet om selve rejsen, giver gode råd før rejsen, beskriver forholdene hos de enkelte rederier osv. Det må være rimeligt at antage, at denne del af materialet primært var henvendt til læsere, der allerede havde taget en beslutning om at udvandre fra Danmark, men ikke bestemt sig for hvilket transatlantisk rederi de skulle benytte.

Da det største boom i udvandringen lå i 1880'erne og 1890'erne, var det måske ikke så påkrævet at overtale folk til at udvandre, men mere nødvendigt at reklamere for en bestemt rejserute. Disse to årtier har også en overvægt af propagandamateriale fra de tyske og engelske transatlantiske rederier og deres agenter. Det kunne være en reaktion på oprettelsen af den direkte linie mellem København og New York i 1879, som var en alvorlig konkurrent til de tyske og engelske ruter. De udenlandske rederier har derfor måttet øge reklameaktiviteten. Det må dog være en forsigtig udlægning under henvisning til materialets repræsentativitetsproblemer.

Geografisk beskrivelse

Billedet af Amerika bliver i væsentlige dele af materialet givet i form af en geografisk beskrivelse. Det er gennemgående i alle årtier uanset ophavet til reklamen, eller hvilken stat det givne informationsmateriale handler om. Da målgruppen især var landmænd, var det også naturligt med detaljerede beskrivelser af jordbundsforhold, former for dyrkning af jord, høstudbytter osv. For en kommende landmand har det selvfølgelig været vigtigt at få noget at vide om, hvor den bedst tilgængelige jord lå. Hos E. Skouboe gøres der opmærksom på, at man bør udvælge sit land med omhu, og passe på ikke at blive snydt.⁵¹ Denne advarsel dukker også op senere hos andre.

Argumenterne for at vælge en bestemt stat angik ofte spørgsmålet om jordens bonitet. Alle stater påstod uden blusel, at netop her lå den bedste landbrugsjord i verden. Med den øgede konkurrence mellem staterne var det påkrævet med ekstra slagkraft for at overbevise emigranter om, at netop her i denne stat var jorden allerbedst. Bevisførelsen skete blandt andet ved at opstille tabeller, som byggede på 'officielle tal', der sammenlignede staternes høstudbytte. Den reklamerende stat lå altid i toppen, og der blev altid gjort opmærksom på, at man her i staten kunne dyrke meget

⁵⁰ Ditten (1880), s. 9-10.

⁵¹ Skouboe (1853), s. 33.

mere på en sæson end hjemme.⁵² Endvidere fik eksperter ofte lov til at udtale sig, f.eks. erklærede landbrugsrådets præsident White, at Oklahoma var det bedste sted for landmanden at tage til.⁵³

Et andet vigtigt element i beskrivelsen af den enkelte stat var klimaforholdene. Der blev ofret megen plads på at fortælle, hvor behageligt og sundhedsfremmende klimaet var. Klimaet var også et velegnet middel til tegne skræmmebilleder af konkurrerende stater. Som for eksempel skriftet fra Rock Island-Frisco jernbanerne, der om staten Texas i detaljer beskriver, hvor forfærdeligt varmt og ubehageligt det kunne blive nordpå om sommeren.⁵⁴ I skriftet af V. J. Ferløv optræder sågar en tabel, der sammenligner dødeligheden i alle stater med udvalgte lande i Nord-Europa. I den samme tekst gøres endvidere opmærksom på, at *”..Egne i de vestlige Stater ere saa befængte af smitsomme Sygdomme, at de næsten forhindre Anlægget af Kolonier.”*⁵⁵

De store anstrengelser for at fremstå som det sted, hvor klimaet var mest behageligt både sommer og vinter, viser at det har været vigtige informationer for emigranten. En sådan viden kunne være det, der endelig afgjorde, hvilken stat man drog til. Det samlede billede af klima og jordbundsforhold, disse hæfter gav, var at alle stater havde den bedste jord og det bedste klima at byde på i Amerika. Der er dog også skrifter med mere nøgterne informationer. Generelt er det for alle skrifterne, at de sender en klar besked om at søge mod vest eller syd-vest, da staterne østpå var overbefolkede og for dyre at etablere sig i.

Mulighedernes land

Hvad stort set alle skrifterne kan blive enige om er, at det krævede hårdt arbejde at slå sig ned i Amerika. På trods af det hårde arbejde var der dog ting, som opvejede dette, visse forhold som var bedre end derhjemme. Da de færreste emigranter havde penge til at købe jord for med det samme, blev det tilrådet at søge arbejde gerne hos en ældre amerikansk farmer, hvor man kunne lære sproget. Forholdet mellem arbejder og arbejdsgiver var heller ikke som derhjemme. Allerede Fribert skrev, at skønt man kun var karl, blev man alligevel betragtet som husbondens ligemand.⁵⁶ Sophus Listoe drog den sammenligning, at mens daglejeren og karlen i Danmark sled og slæbte uden at

⁵² Listoe (1869/70), s. 16.

⁵³ Rock Island-Frisco jernbanelinierne (1907), s. 7.

⁵⁴ Rock Island-Frisco Jernbanelinierne (1907), s. 8.

⁵⁵ Ferløv 1867), s. 8.

⁵⁶ Fribert (1847), s. 93.

kunne spare op, kunne de i Amerika spare penge op og efter tre år købe egen jord. Selv de fattigste, der ankom, kunne blive gældfri selvejere.⁵⁷ Dette løfte må have virket tillokkende på de fattige husmænd og landarbejdere, som ellers ikke havde udsigt til nogensinde at blive selvstændige. At der tilsyneladende også var så meget tilgængelig jord, at ens børn også ville kunne få foden under eget bord, må have virket yderst tillokkende. At behandlingen af tyende tilsyneladende var langt bedre end derhjemme, har sikkert også virket dragende på mange, når om beslutningen udvandring skulle tages.

De boligforhold man kunne forvente ved ankomsten var ringe, og det var et hårdt arbejde at opnå forbedrede boligforhold. Blandt andet skriver Fribert, at det bedste var at starte med så tarveligt et hus som muligt.⁵⁸ Andre skriver endda, at man kunne forvente at måtte starte sin amerikanske tilværelse i en jordhule. Kun ved hårdt arbejde ville man til sidst kunne opnå at flytte ind i et træhus. At man ville være i stand til at få sit helt eget sted, uden at skulle betale tiende bliver fremhævet som en fordel.⁵⁹ Man blev nøje informeret om, hvor meget jorden ville give af afgrøder og hvad priserne var på disse. At der i Amerika var god udsigt til blive uafhængig og selvstændig var det evige omkvæd i beskrivelsen af de hårde vilkår som immigranten ville blive mødt med.

At rang og adel ikke gav magt, og tyende blev behandlet ligeværdigt, det gjorde blandt andre M. A. Sommer kraftigt opmærksom på.⁶⁰ Fribert skrev også om dette spørgsmål og fremhævede reglerne for at kunne blive amerikansk statsborger: *”at han, hvis han har i sit Fødeland baaret nogen arvelig Titel eller hørt til Adelsstanden, udtrykkeligen skal frasige sig saadan Titel eller Adelstand”*.⁶¹

At immigranterne kom til et nyt land, hvor man ikke betragtede en fornem rang eller ædel byrd som noget særligt, stod i grel modsætning til forholdene i Danmark. Man ville komme til et land, hvor selv det at være daglejer ikke var nogen skam.⁶² At der var mulighed for at avancere helt op til politiker selv som bonde blev fremhævet som bevis på, at Amerika vitterlig var mulighedernes land.⁶³ Herovre spillede den sociale baggrund ikke nogen afgørende rolle i modsætning til hjemme i Danmark. At dette

⁵⁷ Listoe (1870), s. 15.

⁵⁸ Fribert (1847), s. 52.

⁵⁹ M. A. Sommer (1864), s.10-11.

⁶⁰ M. A. Sommer (1864), s. 10.

⁶¹ Fribert (1847), s. 96.

⁶² Skouboe (1853), s. 6.

⁶³ Listoe (1869/70), s. 24.

også var noget som blev anskueliggjort mere direkte i Danmark sørgede de såkaldte Yankees for.⁶⁴ Yankeerne var omvandrende eksempler på disse tilstande og har været med til effektivt at kolportere forestillingen om landet, hvor alle og enhver havde lige stor mulighed for at gøre det godt og blive til noget stort. Den sociale opstigningsmulighed blev også fremhævet af M. A. Sommer i et skrift fra 1864. Denne flittige producent af udvandringspropaganda skrev meget om, hvordan man blev behandlet som et 'Menneske' i Amerika og, at man her kunne lære frihedens virkelige goder at kende.⁶⁵

En af de ting som tilsyneladende bekymrede folk var manglen på lov og orden i det nye land. Det blev dog kraftigt dementeret i skrifterne bl.a. hos Fribert. Rock Island-Frisco jernbanerne beskrev Kansas' lovgivning som værende for "*Ædruelighed, moralsk Handel og Vandel og en ærlig Levevei*".⁶⁶ Samtidig blev det også slået fast hos de fleste, at man ikke behøvede at frygte for overfald af indianerne. Hvis man frygtede at komme til et lovløst land, hvor man risikerede penge, liv og lemmer, stod adskillige af skrifterne klar med et beroligende billede.

Spørgsmålet om mulighederne for at få en uddannelse havde allerede hos Rasmus Sørensen indtaget en vigtig plads. Ikke bare var der fri adgang til den almindelige skole, men heller ikke landbrugsskoler og universiteter var forbeholdt eliten, som det understreges hos Rock Island-Frisco.⁶⁷ Dette må også have været et tillokkende aspekt af det samlede billede, at man havde en mulighed for at få uddannelse og dermed indflydelse på et langt højere niveau, end man ville have været i stand til derhjemme.

⁶⁴ Se det historiske rids.

⁶⁵ M. A. Sommer (1864), s. 10-16.

⁶⁶ Rock Island-Frisco jernbanelinierne (1907), s. 4.

⁶⁷ Rock Island-Frisco jernbanelinierne (1907), s. 4.

Afslutning

Ud af denne gennemgang kan man måske få den opfattelse, at forfatterne kun havde en positiv holdning til Amerika, men der fremkom også kritiske røster. Det drejer sig i dette tilfælde om Wilhelm Sommer, hvilket man kan undre sig over, da han selv var udvandringsagent og derfor har haft en direkte interesse i at øge udvandringen. Han betragtede udvandringen som et decideret onde, men nævner alligevel tre typer, som han anbefaler at udvandre. Han udtrykker desuden utilfredshed med de transatlantiske rederier, som han ikke mente levede op til deres ansvar.⁶⁸

Som man kunne forvente tegner langt størstedelen af det foreliggende propagandamateriale et entydigt positivt billede af Amerika. Samtidig er det også et karakteristisk træk, at de fleste forfattere forsøger at indpakke deres anprisning eller reklame ved indledende at konstatere: ”... at det hermed ikke er min Hensigt at ville opmuntre eller overtale, endmindre forføre noget Menneske til Udvandring...”⁶⁹

Vi kan konkludere, at det billede, der blev videregivet af Amerika, var stærkt præget af faktuelle oplysninger om geografiske forhold og de muligheder, der forelå. Men vi kan også konkludere, at dette billede på grund af den tiltagende hårde konkurrence i udvandringsindustrien næppe var helt reelt. På den anden side er det heller ikke det rene skønmaleri, som man måske kunne forvente. Men der synes at være en aftagende tendens til at give faktuelle oplysninger - og dermed et korrekt billede af Amerika. Det hænger sammen med propagandamaterialets ændrede ophavssituation. Efter at rederierne og jernbaneselskaberne i stigende grad selv overtog produktionen af propagandamateriale, ændrede billedet af Amerika sig afgørende. Forfatterne forsøgte fra starten at skabe et billede af et ‘mini-Danmark’ ved at fortælle om de danskere, der allerede var derovre. Det var måske med til at skabe en vis tryghed.

Med hensyn til propagandamaterialets plads i masseudvandringens store sammenhæng, altså i forbindelse med teorien om push-pull faktorerne, betragter vi push-faktorerne som udvandringslandets sociale og økonomiske problemer, mens pull-faktorerne er de tillokkelser, indbildte eller reelle, der eksisterede i indvandringslandet. Vi kan ligeledes tilslutte os Kristian Hvidts konstatering af de transatlantiske rederier og deres organisation som det formidlende led mellem push og pull. I det foreliggende propagandamateriale er det begrænset, hvor meget vi har set til push-faktoren. I forbindelse med undersøgelsens problemstilling kan man sige, at de økonomiske og

⁶⁸ W. Sommer (1867), s. 7-15.

⁶⁹ Friis (1891), s. 3.

sociale forhold i Danmark ikke kan være med til at give et billede af Amerika. Dog kan det forsvares, at de i forbindelse med en sammenligning med de amerikanske forhold kan være med til at give et billede af Amerika, som udvandrerne har kunnet forholde sig til. Således er det meget almindeligt at sammenligne hvor let det er at erhverve jord, som jo i Danmark stort set var utilgængelig for den fattigste del af befolkningen, men som i Amerika kunne opnås i løbet af få år. Der var desuden enkelte forfattere, som foretog mere omfattende sammenligninger blandt andet Rasmus Sørensen.

Til gengæld beskæftiger resten af vores undersøgelse sig med pull-faktorer, idet den beskriver forholdene i Amerika.

Selv om vi før tilsluttede os Kristian Hvidts syn på de transatlantiske rederier og deres organisation som det formidlende led mellem push og pull, mener vi nu efter vores undersøgelse af det foreliggende materiale at kunne argumentere for, at denne definition i for høj grad forenkler dette led. Vi har i vores undersøgelse fundet progandamateriale og dermed informationer om Amerika fra mange forskellige sider. Således er der brochurer fra politikere samt officielle repræsentanter fra amerikanske stater og agenter fra forskellige selskaber.

Vi mener således at kunne konstatere, at det formidlende led mellem push- og pull-faktorerne består af det samlede bidrag fra hele udvandringsindustrien. Mens push- og i dette tilfælde primært pull-faktorerne findes i de informationer, der formidles gennem udvandrerlitteraturen og det billede af Amerika, de var med til at skabe i offentligheden.

Litteraturliste

Materiale fra Det danske Udvandrerarkiv

Følgende materiale er af hensyn til læseren sorteret efter udgivelsesår og opdelt i årti, ligesom det er tilfældet i den forudgående undersøgelse. Tallet i parentes indikerer, i hvilken mappe på Det danske Udvandrerarkiv materialet kan findes.

1847-1859

- Haandbog for Emigranter til Amerika, *L. J. Fribert*, Christiania, 1847, (4)
- Om de udvandrede Nordmænds Tilstand i Nordamerika, og hvorfor det vilde være gavnligt, om endeel danske Bønder og Haandværkere udvandrede ligeledes, og bosatte sig sammesteds, *Rasmus Sørensen*, Kjøbenhavn, 1847, (5)
- Udvandringsbog for Skandinaver eller Fører og Raadgiver ved Udvandring til Nordamerika, Texas og Californien med hensyn til Overfart, Ankomst og Nedsættelse tilligemed en Skildring af Samfundstilstanden i hine Lande og nøie Udvikling af alle de Punkter, som der bør tages Hensyn til ved Udvandring, Forlagt af *Th. Gandrup*, Kjøbenhavn, 1852, (6)
- Oplysninger og praktiske Bemærkninger for Udvandrere til Nordamerika, Samlede og udgivne efter de bedste Kilder af *E. Skouboe*, Paa Udgiverens Forlag, Kjøbenhavn, 1853, (5)
- Andet brev til mine Venner og Bekjendte i Danmark indeholdende en Beskrivelse af Forfatningen, Tilstanden og Leveveiene i Wisconsin i Nordamerika, *Rasmus Sørensen*, Faaborg, 1855, (5)

1860'erne

- Er det Klogskab eller Galskab af Folk i Danmark at udvandre til Amerika?, besvaret af *Rasmus Sørensen* og givende derpaa en Beretning om hans sidste Reise fra Danmark til Amerika med et Følgeskab af 150 danske Udvandrere og disses første Pladsen i Nordamerikas Fristater, tilligemed en Anvisning af den bedste, hurtigste og billigste Reisevei for danske Udvandrere til Amerika, Kjøbenhavn, 1862, (6)
- Er det for Tiden nu bedre for danske Udvandrere at søge Arbeidsfortjeneste og Jordkjøb i Canada, end i Wisconsin eller i nogen anden af de vestlige Fristater i Nord-Amerika?, besvaret af *Rasmus Sørensen*, Kjøbenhavn, 1863, (5)
- Nogle Bemærkninger til det skandinaviske Folk angaaende Udvandring til Amerika, især til den store engelske Provinds Canada samt Oplysning om Befordring til Australien, Ny Seeland og Nord Amerika, af *M. A. Sommer*, Kjøbenhavn, 1864, (11)

- Emigranten. Veiledning for Udvandrere til Nordamerika, Udgivet efter de paalideligste Beretninger af *W. Møller*, Agent for Udvandringsbureau i Hamborg, Frederikshavn, 1865, (5)
- Hvad bør man gjøre for sine Børns Fremtid i Danmark, *M. A. Sommer*, Kjøbenhavn, 1865, (11)
- Veiviser for Udvandrere til de Forenede Stater i Nordamerika, Efter tredie Udgave af *W. Marsh*, de Forenede Staters Konsul i Altona, trykt hos Fr. Wøldikes forlag, Kjøbenhavn, 1866, (3)
- Meddelelser fra det amerikanske Kompagni til Selveiendoms Erhvervelse for Udvandrere i New York, Til Underretning for dem, som ved en eventuel Udvandring til Amerika maatte ønske at benytte sig af Kompagniets Hjælp, Raad og Veiledning, *The American Emigrant Aid and Homestead Company*, trykt hos T. Ferslew & Co., Kjøbenhavn, 1866, (5)
- Syd - Carolina, Et hjem for den driftige Udvandrer, Af Kommissionæren for Udvandring, Paa dansk ved *V. J. Ferløv*, Staten Syd-Carolinas General-Agent for Danmark, Kjøbenhavn, 1867, (3)
- En dansk Mands Hændelser i Californien og en sandfærdig Beskrivelse af hans toaarige Ophold i Minerne, af *Peter Justesen*, Andet Oplag, Kjøbenhavn, 1867, (4)
- Om Udvandring til Amerika i Almindelighed og fra Danmark og Sverig-Norge i Særdeleshed, Af *Wilhelm Sommer*, I kommission hos L. M. Jørgensen, Kjøbenhavn, 1867, (6)
- Veiledning for Udvandrere, Andet Oplag, *M. A. Sommer*, Aalborg, 1867, (11)
- Staten Minnesota i Nord Amerika. Dess Innebyggare, Klimat och Beskaffenhet, af *L g h*, trykt hos I. Cohens Tryckeri, Köpenhamn, 1868, (4)
- Den store Jernvei tværs over Nordamerika, af *J. C. Tuxen*, Ved Udvalget for folkeoplysningens fremme, I Commission hos G. E. C. Gad, Kjøbenhavn, 1868, (6)
- Udvandrerens sande Raadgiver og Veileder, *M. A. Sommer*, Aalborg, 1868, (11)
- Staten Minnesota i Nordamerika. Dens Fordele for den Skandinaviske Indvandrer med særligt Hensyn til Jordbrugeren, Af *Søren Listoe*, Medredaktør af Nordisk Folkeblad, Udgivet for Statens Regning ved Sneedorff Christensen, Minneapolis, Minnesota, Trykt i "Nordisk Folkeblads" Trykkeri, København, Uddeles gratis, 1869/70, (7)

1870'erne

- Vejviser til Union Pacific Jernbanens Land. 12 Millioner Acres af det bedste Farm og Mineral Land i Amerika tilsalgs af Union Pacific Jernbane Compagniet, i Landstykker efter Kjøbernes Ønske og til billige Priser. Omaha, Nebraska,

Udgivet af *Land-Departmentet Union Pacific Jernbane Compagniet*, Trykt hos S. Ferslew & Co., Kjøbenhavn, 1870, (2)

- Til Amerika. Veiledning for Udvandrere af Rob. Nenmann, Præst i New York, Bearbejdet for danske og norske Udvandrere af *Wilm. Sommer*, Kjøbenhavn, 1870, (3)
- Om Udvandringen til Amerika. Staten Wisconsin som et Hjem for den skandinaviske Indvandrer, Udgivet for Statens Regning af *Sophus Listoe*, Special Emigrations-Agent for Wisconsin, trykt hos A. Fribergs Bogtrykkeri, Kjøbenhavn, 1870, (4)
- Hjælpebog for dem, der ville udvandre til Amerika. En paalidelig og uundværlig Raadgiver og Veileder for skandinaviske Udvandrere og Enhver, som ønsker at reise paa den billigste, sikreste og meest betryggende Maade samt Oplysninger om Alt hvad der angaaer Udvandringen og Forholdene i Amerika. Med en kort Samling af Engelske Ord og Samtaler, Udgivet af *M. A. Sommer*, Kjøbenhavn, 1870, (5)
- Amerikanske forhold. Raad og Oplysninger for Emigranter samlede af *Georg B. Hesse*, Generalagent for Det nordiske Emigrantcompagni "Columbia", Anchor Linien i Glasgow og The Swedish Commercial Company i Chicago, Trykt hos Strandberg & Wennstrøms Bogtrykkeri, Kjøbenhavn, 1871, (2)
- Kansas. Efter forskellige Rejseberetninger ved *Louis Pio*, Udgivet af G. Larsens Forlag, Kjøbenhavn, 1877, (2)
- Udtog af danske Blade, Attester og Breve indeholdende anbefalende Vidnesbyrd for State Linien, den bekvæmste, hurtigste og bedste Befordring til Nord Amerika, Grosserer *P. Christiansen*, Generalagent for Allan C. Gow & Co. i Glasgow, trykt hos C. J. Elvius, Kjøbenhavn, 1878, (2)
- Dansk Koloni ved San Antonio i Texas, *N. B. Frederiksen*, Kjøbenhavn, 1878, (3)
- Wisconsin. En beretning over Befolkning, Jordbund, Klima, Handel og Statens industrielle forhold, Udgivet af *Stats-Indvandrings-Kommisionen*, trykt hos Geo. Brumber, Milwaukee, Wis, 1879, (3)

1880'erne

- Beskrivelse af Syd-, Vest- og Mellem-Texas (De forenede Stater i Nordamerika) med Hensyn til Jordbund, Klima, Produkter, Kvægavl og Agerbrug, af *W. G. Kingsbury*, Agent for Galveston, Harrisburg & San Antonio Jernbaneselskab, Kjøbenhavn, 1880, (4)
- Et Par Vink til Skandinaviske Emigranter nedskrevne i Hast af *Johannes Ditten*, Pris 25 Øre, Kjøbenhavn, 1880, (11)

- Raad og Oplysninger for de som agte at udvandre til Amerika, Udgivet af *H. N. Friis*, Udvandringskontoret i Esbjerg, F. V. Backhausens bog- og stentrykkeri, Viborg, 1883, (2)
- Raad og Oplysninger for de som agte at udvandre til Amerika samt Anbefalinger fra Emigranter befordrede med *Anchor Linien*, *Henderson Brothers*, Trykt hos Chr. Birch, Kjøbenhavn, 1885, (2)
- *Det Hamborg Amerikanske Paket Aktieselskabs Linje* har udgivet denne Vejleder til Fremtid og Lykke for Udvandrere, som ønske sig et Hjem for dem selv og Efterkommere i Amerika, Nærmere Oplysning af Selskabets Agent, Vejle Amts Folkeblads Bogtrykkeri, Vejle, 1887, (2)
- Dampskibsselskabet Norddeutscher Lloyd, *J. L. Olsen*, General-Agent for Danmark, Kjøbenhavn, 1888, (11)
- Vejleder for Udvandrere til Amerika, udgivet af Hamborg-Amerikanske Paketfart Aktie-Selskab, *N. Mouritzen*, Generalagent, Vejle, 1888/89, (2)
- Californien. Om Forholdene. Hvor billig og frugtbar Jord kan erholdes. Hvad der betales i Arbejdsløn. Hvor stor Nybyggeres Fortjeneste er i den frugtbare La Liebre Dal, kan ses af vedhæftede Skema. Hvor henrivende et Klima der findes, Agent for The Farming and Fruit Land Company, *E. Gerlach*, Fredensborg, trykt hos Milo'ske Bogtrykkeri, Odense, 1889, (3)

1890'erne

- Nogle praktiske Raad og Oplysninger tilligemed en lille dansk-engelsk Tolk for Udvandrere til Amerika ved Agent *H. N. Friis*, Esbjerg, Trykt hos F. V. Backhausens Bogtrykkeri, Viborg, 1891, (2)
- Vejleder for Udvandrere til Amerika. Rejsen med Hurtigdampere Hamborg - New-York varer kun 8 dage, Udgivet af *Hamborg-Amerikanske Paketfart-Aktie-Selskab*, Bestemt til Gratis Uddeling, Laur. Madsens Bogtrykkeri, Kjøbenhavn, 1892, (2)

1900- ca. 1911

- Frit Land i Nord Dakota, *Soo-Line*, Minneapolis, Minn., trykt hos Exprestrykkeriet, København, 1900, (3)
- United States Map, *Burlington Route*, Chicago, 1906, (3)
- Oplysninger om Amerika for landmænd og nybyggere, Udgivet af *Rock Island-Frisco jernbanelinierne* Chicago, Illinois. Fr. G. Knudtzons Bogtrykkeri, Kjøbenhavn, 1907, (7)
- Vejledning for Udvandrere til Amerika, Udgivet af *Den Forenede Danske Evangelisk-Lutherske Kirke i Amerika*, trykt hos Jacob Zeuners Bogtrykkeri, Aarhus, 1909, (3)

- Anchor Liniens Rejsehaandbog med tolk og Indvandningslov, *Emil Nielsen*, Generalagent, Amerika- & Canada-Expedition, København, ca.1911 (Or).

Øvrig anvendt litteratur

- Dansk Biografisk Leksikon, Trettende bind Schacht - Steen og Fjortende bind Steenberg - Trepka, tredje udgave, redaktør Sv. Cedergreen Bech, Gyldendal, København, 1983
- Gyldendals Danmarkshistorie, Bind 6, Tiden 1864-1914, Af Lorenz Rerup, Gyldendal, København, 1989
- Hvidt, Kristian, Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914, Aarhus, 1971
- Larsen, Ulla Margrethe, En kvantitativ undersøgelse af udvandringen fra Danmark til USA 1870-1913, Odense, 1979
- Norman, Hans, og Runblom, Harald, Transatlantic Connections. Nordic Migration to the New World after 1800, Norwegian University Press, Oslo, 1987
- Purvis, Thomas L., A Dictionary of AMERICAN HISTORY, Blackwell Publishers Inc., Cambridge, Massachusetts, USA, 1995
- Semmingsen, Ingrid, Veien mot Vest, Bind 1 Utvandringen fra Norge til Amerika 1825-1865, 2. oplag, Oslo, 1942 og Bind 2 Utvandringen fra Norge til Amerika 1865-1915, Oslo, 1950.